Cumhuriyet'in İlk On Yılında Doğu Vilayetlerinde Emniyet ve Asayiş Sağlama Faaliyetleri

Providing Safety and Security Activities in the Eastern Provinces in the First Ten Years of the Republic

Dr. Resul Köse

ORCID No: 0000-0002-4658-6778

Sağlık Bilimleri Üniversitesi

Öz: Cumhuriyet'in ilk yıllarında kurucu kadroyu uğraştıran en önemli meselelerden biri ülke dâhilinde emniyet ve asayişin sağlanması hususu idi. Özellikle bu çabaya daha çok Doğu vilayetlerinde ihtiyaç duyulmuştu. Bu durumun tarihi arka planı vardı. Osmanlı'da II. Mahmut Dönemi'nden itibaren bölgede merkeziyetçilik politikası uygulanmaya başladı. Ancak buradaki bazı yerel güçler eskiden beri sürdürdükleri idari ve sosyo-kültürel yaşantının değişmesini istememişlerdi. Devletin son yıllarında yaşanan savaş koşulları bölgede kurulmak istenen merkezi otoriteyi olumsuz etkilemişti. Buna dış destekli Kürtçülük düşüncesinin de eklenmesiyle birlikte bölge, Cumhuriyet Dönemi'ne emniyet ve asayişin pek de hissedilmediği bir yer olarak geldi. Bu makalede Cumhuriyet'in ilanından başlayıp onuncu yıl kutlamalarının yapıldığı 1933 yılına kadar geçen süreçte Doğu vilayetlerinde çıkan Şeyh Sait ve Ağrı isyanları haricinde emniyet ve asayiş ihlal eden hususlar ve bunlara karşı devletin verdiği mücadele arşiv belgeleri ve diğer kaynaklardan istifade edilerek ele alınmıştır. Şimdiye kadar üzerinde pek çok araştırmanın yapıldığı bu isyanlara sadece dönemin şartlarını daha iyi anlayabilmek için kısaca değinilmiştir. Cumhuriyet kadrolarının on yıllık başarısını ortaya koymaya çalıştığımız bu makalede sonuç olarak devletin Birinci Umumi Müfettişlik ve Seyyar Jandarma Alaylarını kurması gibi aldığı birtakım idari, askeri ve siyasi tedbirler sayesinde Doğu vilayetlerinde asayiş büyük ölçüde sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şeyh Sait isyanı, Birinci Umumi Müfettişlik, Seyyar Jandarma Alayları, çete, Kürtlük.

Abstract: One of the most important issues that the founding staff of the Republic had to deal with in the early years of the Republic was to ensure safety and security in the country. This effort was particularly necessary in the Eastern provinces. This situation had a historical background. In Ottomans. The centralization policy started to be implemented in the region from period of Mahmut 2. However, some local powers here, did not want the administrative and socio-cultural life changed which they had been carrying on for a long time. The war conditions in the last years of the state had a negative effect on the central authority which was wanted to be established in the region. With the addition of Kurdishism idea supported by the external support, the region came to the Republic Period as a place where security and safety were not felt much. This article discusses

the issues that violated the safety and security other than the Sheikh Sait and Ağrı revolts, which took place in the Eastern provinces during a period starting from the declaration of the Republic and until 1933, when the tenth year celebrations were held. These issues along with the Turkish State's struggle against them were approached with the help of archive documents and other sources. These revolts, which have been investigated thoroughly until today, have only been briefly mentioned in order to better understand the conditions of the period. This article, in which we have attempted to reveal the ten-year success of the Republican cadres, explains that the public order has ultimately been largely ensured in the Eastern provinces, thanks to a number of administrative, military and political measures taken by the state, such as the establishment of the First General Inspectorate and the Mobile Gendarmerie Regiments.

Keywords: Sheikh Said rebellion, First General Inspectorate, Mobile Gendarmerie Regiments, gang, Kurdishness.

Giriş

Cumhuriyet'in ilk on yılında asayiş ihlal eden hususların başında, "*devlet düzenine karşı gelme, başkaldırma*" olarak tabir edilen isyan vakaları yer almaktaydı. Bu tabir Cumhuriyet'in ilk yıllarında sıkça kullanılan ayaklanma kelimesi ile aynı anlama sahipti.¹

Cumhuriyet'in ilk on yılına başlamadan evvel bölgenin Cumhuriyet Dönemi'ne kadar kısa tarihine bakmak bu dönemde yaşananları daha iyi anlamamıza fayda sağlayacaktır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi,² 16. yüzyılda Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferinin ardından Osmanlı hâkimiyet sahasına dâhil edilmişti. Daha sonra bölgede ilk önce Diyarbakır ardından Van'da olmak üzere iki eyalet kuruldu. Bu eyaletlere bağlı sancaklar üç gruba ayrılmaktaydı. Bunlar, klasik tarzda Osmanlı sancakları, bazı beylere hizmet ve itaatleri karşılığında daimi olarak verilen Yurtluk ve Ocaklık tarzındaki sancaklar³ ve idarenin tamamen yerli beylere terkedildiği Hükûmet adı verilen sancaklardı.⁴

Bu idari yapı, Osmanlı klasik devlet düzeninde katı bir merkeziyetçi yapının olmadığını kanıtlıydı. Mevcut merkezi otorite, bitip tükenmez savaşlar ve iç isyanlardan dolayı 17. yüzyıl boyunca zamanla iyice kaybedilmişti. Bu yüzyılda doğan yeni sosyal ve iktisadi şartlar ayan, derebeylik rejimini ortaya çıkardı.⁵ Doğu vilayetlerinin merkeze uzak olması otoriteyi hepten zayıflatan bir sebep olmuştu. Bu zayıflık Yurtluk ve Ocaklık sahibi beylerin devlete bağlılığını sadece "*kâğıt üzerinde*" bir hale getirdi. Bu dönemde Sivas'tan, İran ve Arabistan sınırlarına kadar olan coğrafya Kürt⁶ beylerinin eline geçti.⁷

¹ Örnekleriyle *Türkçe Sözlük* C: 1-2, TTK Basımevi, Ankara 1995, s.192, 1450.

² 1941 yılındaki Coğrafya Kongresinde belirlenen bölge sınırları ve vilayetleri için bkz. Besim Darkot, "Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri Hakkında" *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı: 13-14, 1955.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Kılıç, "Yurtluk" *DİA*, C: 43, s. 614-615 ve Orhan Kılıç "Ocaklık", *DİA*, C: 33, İstanbul, s. 317-318.

⁴ Ahmet Akgündüz, "Osmanlı Tarihinden Günümüze Tarihte Kürtler", *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyumu*, 6-8 Eylül 2012, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 18-20.

⁵ Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Belleten*, XXVIII/152, TTK, Ankara 1974, s. 688; Mustafa Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri 1730-1839", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: VIII, S: 14, Ankara 1975, s. 51.

⁶ Kürtlerin kökeni konusunda genelde siyasî ağırlıklı yaklaşım farklılığı vardır. Kürtlerin Karduk (Karduk), Med (İran), Arap, Hint-Avrupa, Gürcü-Ermeni ve Guti-Sümer kökenli oldukları yönünde iddialar vardır. Bu iddialar özellikle Türk karşıtı yabancıların yaptırdığı çalışmalarla güçlendirilmeye çalışılmıştır. Dışarıda yapılan bu tarz çalışmalarda siyasî maksatlara hizmet etmek için kendi içerisinde ve de aynı eserin farklı tarihlerde basılan çalışmaların da bile bilgilerin çelişmesi, yapılan işlerin bilimsellikten ne kadar uzak olduğunu da ortaya koymaktadır. Örneğin Encyclopedia Britannica'nın 9. baskısında (1875-1899) yayımlanmış olan "*Kürdistan*"

Devlet, II. Mahmut Dönemi'nde bölgede merkezi otoriteyi güçlendirmek için çok geniş yetkilerle Reşit Paşa (1833-1836) ve Hafız Paşa'yı (1836-1839) Sivas'a vali olarak atadı. Bu iki ismin Sivas valiliği dönemlerinde bölgede merkezi otorite büyük ölçüde sağlandı.⁸

Ancak Cizre hanedanının son temsilcisi Bedirhan Bey, 1840'lı yıllarda bölgedeki otoriteyi ve huzuru bozdu. 1847 yılında gerçekleştirilen harekâta Bedirhan Bey bölgeden uzaklaştırıldıktan sonra 1847 yılında Kürdistan eyaleti kuruldu. Diyarbakir-İran arasındaki toprakların bağlı hale getirildiği bu eyalette bu tarihten sonra yerel unsurlarından hiç kimsenin idareci olmasına müsaade edilmedi. Bölge merkezden atanan memurlarla idare edilmeye başlandı. Ayrıca bölgedeki güçlü Kürt beylerinin önemli bir kısmı buradan uzaklaştırılırken geri kalan kısmının da elindeki yurtluk ve ocaklıklarına el konuldu.⁹

Bölge Tanzimat Dönemi'nde sakin bir dönem geçirdi. 1878 yılında dini kimliği de olan Şeyh Ubeydullah'ın isyanı Sultan II. Abdülhamit'in izlediği başarılı siyaset sayesinde çok fazla büyümeden bastırıldı¹⁰

İttihat ve Terakki Dönemi'nde devletin Doğu vilayetlerinde uygulamaya çalıştığı reformlar bölgede çıkarları zedelenen bazı şeyh ve reislerin tepkisine yol açmıştı. Buna Rusların Bitlis Konsolosluğunun tahrik ve teşvikleri de eklenince Hizan kazası şeyhlerinden Gayda Tekkesi Şeyhi Şehabeddin, Seyit Ali ve Molla Selim devlete karşı isyan etti. Asi liderlerden Molla Selim bu isyana gerekçe olarak, İttihatçıların dini kuralların dışına çıkmasını ve Kürtlere karşı reformlar yapıldığını ileri sürse de¹¹ daha sonra bu isyanın Bitlis'te ayrı bir muhtar idare kurmak niyetiyle çıkarıldığı anlaşıldı.¹²

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti Mondros Mütarekesi ile Birinci Dünya Harbi'nden yenik çıkmıştı. Mütareke ile birlikte İtilaf devletleri bölgede bir Ermeni devletinin kurulmasının zeminini hazırlarken¹³ bazı Kürtçü isimler de bölgede bağımsız bir Kürt devleti kurmak istemişti. Bunların başında gelen isimlerden biri Seyit Abdülkadir idi. Abdülkadir 17 Aralık 1918'de İstanbul'da kurup sadece beş ay içerisinde Doğu'da 19 farklı yerde şube açtığı Kürt

maddesinde "*Kürtlerin Turan kökenli bir halk olduğu*" iddia edilirken bu maddenin yazarı İngiliz Sir Henry Creswicke Rawlinson'un (1810-1895) ölümünden sonra 11. baskıya kadar (1910-1911) aynı görüş muhafaza edilmesine rağmen bu tarihten sonra İngilizler, Kürtleri İran kökenli saymıştır. Bu durum İngilizlerin 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nden sonra politika değiştirmesinden kaynaklanıyordu. Bkz. Bilal Şimşir, *Kürtçülük 1787-1923*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2010, s. 15-16. Bununla birlikte Kürtlerin Turan kökenli olduğu yönünde de çok güçlü ipuçları vardır. Bu konudaki farklı iddialar için bkz. Ali Kemali, *Erzincan Tarihi, Coğrafi, İktimai, Etnoğrafi, İdari, İhsai Tetkikat Tecrübesi*, Resimli Ay Matbaası, 1932; Şükrü Kaya Seferoğlu, Halil Kemal Türközü, *101 Soruda Türklerin Kürt Boyu*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1982; *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri-Osmanlı Beylikleri İle Kürt Türkleri Tarihi*, Haz.: Nazmi Sevgen, Şükrü Kaya Seferoğlu, Halil Kemal Türközü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1982; S. Ahmet Arvasi, *Doğu Anadolu Gerçeği*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1986, s. 24-32; Şükrü Mehmet, *Kürt Sorunu*, Haz.: Ş. Vedat, Kamer Yayınları, İstanbul 1998, s. 17-19; Vladimir Minorsky, Thomas Bois, *Kürt Milliyetçiliği*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2008, s. 11-17; Ahmet Özer, *100 Soruda Kürt Sorunu*, Hemen Kitap, İstanbul 2013, s. 20.

⁷ Fatih Gencer, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, (Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010, s. 11.

⁸ Gencer, *a.g.t.*, s. 19-64.

⁹ Gencer, *a.g.t.*, s. 260-262.

¹⁰ Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s. 28.

¹¹ Erdal Aydoğan, "Yeni Belgeler Işığında Bitlis Vukuatı," *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyumu*, 6-8 Eylül 2012, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 208-211.

¹² BOA, (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) *DH.KMS* 16/30 lef 3.

¹³ Mütareke'nin 24. maddesi ile Doğu'daki Erzurum, Elaziz, Bitlis, Van ve Diyarbakir vilayetlerinde bir Ermeni devleti kurulması planlanmıştı. Bkz. İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, (1920-1945)*, C: 1, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 12-14; Seha L. Meray, Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çökmüş Belgeleri*, Ankara 1995, s. 1-5.

Teali Cemiyeti üzerinden İngilizlerle iş birliği yaparak bölgede bağımsız bir Kürt devleti kurmak istemişti.¹⁴ Bu yıllarda ayrılıkçı Ermeni ve Kürtler arkalarında daima İngiliz ve Fransızları bulmuştu. Özellikle İngilizler bölgedeki Ermenileri ve Kürtleri kullanmak için bölgeye gönderdiği ajanlar vasıtasıyla yoğun çaba sarf etmişti. Bu ajanlardan en önemlisi şüphesiz Binbaşı E. W. C. Noel idi. Binbaşı Noel, 1919 yılında yaklaşık altı ay boyunca Güneydoğu vilayetlerini gezerek Kürtleri devlet aleyhine kışkırtmaya çalıştı.¹⁵ Kürtlerin Türklere karşı kışkırtılmaya çalışıldığı bu günlerde Mustafa Kemal Paşa, 9. Ordu Kıtaatı Müfettişi sıfatıyla milli mücadele fitilini ateşlemek için 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktı.¹⁶ Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadelenin hazırlık sürecinde aldığı isabetli kararlar sayesinde hem Kürt Teali Cemiyetinin kapatılmasını¹⁷ hem de Binbaşı Noel'in faaliyetlerinin sonuçsuz kalmasını sağladı.¹⁸

Binbaşı Noel, Eylül 1919'dan itibaren bölgeden ayrılmış olsa da İngiltere ve Fransa'nın bölgede bir Ermeni ve Kürt devleti kurma planları İstiklal Harbi yıllarında da devam etmişti. 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanan Sevr Antlaşması ile bunun alt yapısı hazırlanmaya çalışıldı.¹⁹ Zikredilen devletler bu maksatlarını kolaylaştırmak için bu yıllarda bölgedeki bazı aşiretleri ve Kürtleri tahrik ve teşvik etmişlerdi. Bu yıllarda yabancı devlet tahriki, desteği ve güvencesi ile Ali Batı, Cemil Çeto, Millî Aşireti ve Koçgiri isyanları çıktı.²⁰

İstiklal Harbi'nin zaferle sonuçlanmasının ardından Türk heyeti barış görüşmelerinin yapılacağı Lozan'a gitmeden evvel Konferansta görüşülecek meseleler öncelikle 3 Kasım 1922'de Mecliste masaya yatırılmıştı. Türk tarafının karşısına, İtilafların Doğu vilayetlerinde yine bir Kürt devleti kurma niyetinin çıkarılacağı tahmin edildiğinden özellikle Kürt kökenli milletvekilleri bu konuda Türk-Kürt kardeşliğine çok net bir şekilde vurgu yapmıştı.²¹ Meclisten, Kürt kökenli milletvekillerinden alınan bu destek sayesinde Lozan'da Kürtlerin azınlık olduğu ya da ayrı bir devlet kurulması meselesi "*mevzuubahs ettirilmemişti*."²²

Yeni Türk devleti 1923 yılında Cumhuriyet rejimini benimsemişti. Kurucu kadro, İstiklâl Harbi'nin ardından on yıldır süren savaşların toplum üzerinde yarattığı tahribatın izlerini silmek, ülke çapında devlet otoritesini yeniden tesis etmek ve yeni rejimle birlikte bir dizi inkılâp yaparak Türk milletini hak ettiği yer olan çağdaş medeni milletler seviyesine çıkarmak için kolları hemen sıvadı. Ancak bu mücadelede türlü gerekçelerle çıkarları zedelenen, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilayetlerindeki bazı unsurlar Cumhuriyet'in ilk yıllarında devlete zorluk çıkarmaktan geri durmamıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülkede emniyet ve asayiş ihlal eden birçok vaka yaşandı.²³ Bu vakalardan bizim bu çalışmamızın sınırları içerisinde yer alan en etkili isyanlar, şimdiye kadar

¹⁴ Oya Girit, *Millî Mücadele Dönemi Kürtçülük Hareketi*, (Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1994, s. 40-43.

¹⁵ Noel'in Anadolu'daki faaliyetleri için bkz. Cengiz Kartın, "Binbaşı Edward Charles Noel'in Kürtler Üzerine Çalışmaları", *Tarihte Kürtler ve Türkler Sempozyumu Bildiriler 9-10 Ocak 2014*, C: 3, TTK Yayınları, Ankara 2012, s. 206.

¹⁶ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, (1919- 1927), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Ankara 1997, s. 4.

¹⁷ Atatürk, *a.g.e.*, s. 647-654.

¹⁸ *Genel Kurmay Başkanlığı Atase Arşivi*: Kutu No: 3, Gömlek No: 113; Atatürk, *a.g.e.*, s. 92.

¹⁹ Atatürk, *a.g.e.*, s. 502.

²⁰ Bu isyanlar için bkz. *Türk İstiklâl Harbi, C: VI, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar*, T.C. Genelkurmay Harp Dairesi Başkanlığı Resmî Yayınları, Ankara 1964.

²¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, C: 24, İçtima: 3, TBMM Matbaası, Ankara 1960, s. 347-353.

²² Atatürk, *a.g.e.*, s. 502.

²³ Bu ayaklanmalar için bkz. Reşat Halı, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)*, Genelkurmay Bas., Ankara 1972.

üzerlerinde birçok araştırma yapılan Şeyh Sait ve Ağrı isyanlarıydı.²⁴ Ancak Cumhuriyet'in ilk yıllarında bu isyanlar haricinde özellikle Şeyh Sait isyanının sonuçları arasında değerlendireceğimiz Raçkotan ve Raman tedip²⁵ harekâtı, Mutki ayaklanması, Bicar tenkil²⁶ harekâtı, Savur tenkil harekâtı ve Oramar ayaklanması gibi genel itibarıyla Şeyh Sait isyanının sebebiyet verdiği bazı mevzii nitelikli ayaklanmalar da vardır ki bunlar genelde gözden kaçmaktadır. Yani araştırmacılar genelde 1925 yılında Şeyh Sait isyanı bastırılınca isyana dair söyleyeceklerini sonlandırmaktadırlar. Ancak bu isyanlar Şeyh Sait isyanının sonuçlarındandı. Hatta bu çalışmamızın bir diğer önemli konusu olan çetelerle mücadelede, çeteler bölgede daha fazla nüfuz kazanarak devlet güçlerine karşı taraftar sayılarını artırabilmek için isyan ya da eşkıyalık hareketlerine Şeyh Sait isyanından sonra Kürtlük kimliği kazandırmaya çalışmışlardı.²⁷ Çeteler, bu çabalarında Türkiye hududunun güneyindeki İngiliz ve Fransızların desteğini almakta hiç de zorlanmamıştı.²⁸

Cumhuriyet'in ilk on yılında bölgedeki asayiş vakalarını daha iyi anlayabilmemiz için burada, Şeyh Sait isyanından hatta Ağrı isyanlarından kısaca bahsetmekte fayda vardır.

1. Şeyh Sait İsyanı

Misak-ı Millî sınırları içerisinde yer alan Musul meselesi Lozan'da halledilememiştir.²⁹ Musul'u elinde tutan İngiltere ve Türkiye arasında, Lozan'da belirlenen esaslar doğrultusunda diplomatik görüşmeler devam ederken İngilizler meseleyi kendi lehine çözüme kavuşturmak için Türkiye dâhilinde birtakım karışıklıklar, isyanlar çıkarma yoluna gitmişti. Bu isyanlardan biri Nasturi isyanıydı.³⁰ 7 Ağustos 1924'te Hakkâri Valisi Halil Rıfat Bey'in kaçırılmasıyla başlayan isyanda³¹ İngiliz uçakları Nasturileri desteklemek için Türk askerinin ikmal hattı ve kervanlarını bombalamıştı. Ancak Türk ordusunun kararlı takibi sayesinde isyan 22 Eylül 1924'te bastırıldı.³²

Bu süreçte 13 Şubat– 14 Nisan 1925 tarihleri arasında çıkan bir diğer isyan Şeyh Sait isyanıydı. Bu isyanın sebebi ve niteliği hususunda araştırmacılar arasında varılmış ortak bir kanaat yoktur. Görüş ayrılığı, isyanın irticaî³³ ya da millî³⁴ olup olmadığı ya da bu isyanın hem

²⁴ Resul Köse, *CHP ve DP Hükümetleri Dönemlerinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikaları*, (İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2019, s. 52-74.

²⁵ Edeblendirme, haddini bildirme. Bkz. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2010, s. 1229.

²⁶ Örnek olacak şekilde ceza verme. Bkz. Develioğlu, *a.g.e.*, s. 1258.

²⁷ BCA, (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi) BMGM (Muamelat Genel Müdürlüğü) Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:113 9 771.

²⁸ Saygı Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, İstanbul 2008, s. 2-6.

²⁹ Soysal, *a.g.e.*, s. 15. Musul meselesi için ayrıca bkz. Bkz. Mim Kemal Öke, *Musul-Kürdistan Sorunu 1918-1926*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul, 2002

³⁰ Feridun Kandemir, *Hatıraları ve Söylemedikleri ile Rauf Orbay*, Sinan Matbaası, İstanbul 1965, s. 121-122.

³¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: II, C: 9, İçtima Senesi: II, s. 5-21, (18 Ekim 1924).

³² Hallı, *a.g.e.*, s. 28-63.

³³ Bu görüşü savunan bazı çalışmalar şunlardır: İsmail Beşikçi, *Doğu Anadolu'nun Düzeni Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller*, e Yay., Ankara 1970, s: 312-313; Hüseyin Okçu, "Şeyh Said'in Torunu A. Melik Fırat İle..." *Girişim Dergisi*, İstanbul 1989; Uğur Mumcu, *Kürt- İslam Ayaklanması 1919-1925*, Tekin Yay., İstanbul, t.y., s. 233; K. Doğan Dirik, *Atatürk'ün İzinde, Vali Paşa Kâzım Dirik Bandırma Vapurundan Halkın Kalbine*, Güner Yay., İstanbul 2008, s. 164; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal, Üçüncü C. 1922-1938*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011, s. 202; Mesut Yeğen, *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, İletişim Yay., İstanbul 2013, s. 135.

³⁴ Bu görüş için bkz. Ahmet Süreyya Örgüven, *Şeyh Sait ve Şark İstiklâl Mahkemesi*, Yay. Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 2002, s. 223.

ulusçu hem de irticâî bir karakter taşıyıp taşımadığı³⁵ ve isyanda İngiliz desteği var mıydı yoksa yok muydu³⁶ sorunsalı üzerinde yoğunlaşmaktadır.

İsyanın lideri konumundaki Şeyh Sait, isyandan sonra kurulan Şark İstiklal Mahkemesindeki yargılamalar sırasında isyanı dini gerekçelerle çıkardığını savunmuştu.³⁷ Ancak aynı mahkemede isyana katılan bir diğer isim, Emekli Binbaşı Kasım mahkeme salonunda Şeyh Sait'in de bulunduğu bir sırada, isyanın Kürt istiklali için çıkarıldığını söyleyince Şeyh Sait'ten bu ifadeye karşı herhangi bir şekilde bir itiraz ya da yalanlama gelmemişti.³⁸ Görülen davaların ardından isyanın, çok önceden beri planlanan³⁹ ve "*Bağımsız Kürdistan teşkili*" hedefiyle çıkarılmış olduğuna hükmedilmişti.⁴⁰

İsyanın patlak verdiği gün, 13 Şubat'ta Şeyh Sait'in yanındaki adamlar askere karşı silah kullandığı için bu hareket devletin gözünde "*isyana*" olarak değerlendirilmişti. Bu sebeple dönem Ali Fethi Bey (Okyar) Hükûmetinin çıkardığı 23 Şubat 1925 tarih ve 1547 sayılı Kararname ile Genç, Muş, Ergani, Elâziz, Dersim, Diyarbakir, Mardin, Siverek, Urfa, Siirt, Bitlis, Van ve Hakkâri vilayetleriyle Erzurum vilayetinin Kiğı ve Hınıs kazasında bir ay müddetle sıkıyönetim ilan edildi.⁴¹ Bu yerler arasına daha sonra 24 Şubat 1925 tarih ve 1551 sayılı Kararname ile Malatya da dâhil edildi.⁴² Bu bir aylık süre daha sonra 22 Mart 1925,⁴³ 20 Nisan 1925,⁴⁴ 21 Kasım 1925⁴⁵ ve 22 Kasım 1926⁴⁶ tarihlerinde defalarca uzatılmış ve sıkıyönetim 23 Kasım 1927 tarihine kadar yürürlükte kalmıştır.

Bu günlerde gelişmeleri gün gün takip eden Reis-i Cumhur Mustafa Kemal, Ali Fethi Bey kabinesinin isyan yönetiminden memnun kalmayınca o sırada İstanbul'da bulunan İsmet Paşa'yı acil olarak Ankara'ya çağırdı. İsmet Paşa'nın Ankara'ya gelmesi Hükûmete karşı güvensizliğin açık bir göstergesi oldu ve Ali Fethi Bey, Hükûmetinin istifasını Reis-i Cumhur'a sundu. Reis-i Cumhur daha sonra yeni Hükûmeti kurma görevini İsmet Paşa'ya verdi.⁴⁷

Başvekil İsmet Paşa, işe çok hızlı başladı. Hükûmeti kurduktan hemen bir gün sonra 4 Mart'ta isyana karşı gerekli tedbirlerin alınması ve isyanın süratle bastırılabilmesi için Takrir-i Sükûn Kanunu'nu Meclisten çıkarttırdı.⁴⁸ Bu Kanun 1929 yılı Mart ayına kadar yürürlükte

³⁵ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK Yay., Ankara 2007, s. 405-406; Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, İletişim Yay., İstanbul 2010, s. 116.

³⁶ Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de "Kürt Sorunu" (1924-1938) Şeyh Sait, Ağrı ve Dersim Ayaklanmaları*, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 1991, a.3-10, No. 1; Martin van Bruinessen, *Ağa, Seyh, Devlet*, İletişim Yay., İstanbul 2013, s. 387.

³⁷ Örgüven, a.g.e., s. 187-193.

³⁸ Örgüven, a.g.e., s. 222-225.

³⁹ Behçet Cemal, *Şeyh Sait İsyanı*, Sel Yay., t.y s. 24-25.

⁴⁰ Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete I-II*, Yay. Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 2007, s. 571-572. İsyana günlerinde Dâhiliye Vekâletinin isyanı harici telkinlerle din perdesi altında Kürdistan teşkili maksadıyla çıkarılmış bir isyan olarak gördüğüne dair 25 Şubat 1925 tarihinde yayımlanan tebliğ için bkz. Yaşar Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait İsyanı Olayı, Karakteri, Dönemi'ndeki İç ve Dış Olaylar*, Boğaziçi Yayınları, Ankara, 1992, s. 164.

⁴¹ BCA, BMGM Kataloğu Fon: 30 18 1 1 Yer:12 76 17; *Resmî Ceride*, 26. 03. 1925, Sayı 85, No:114; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: II, C: 14, İçtima Senesi: II, TBMM Matbaası, Ankara 1976, s. 306-309.

⁴² BCA, BKK (Bakanlar Kurulu) Kataloğu, Fon: 30 18 1 1 Yer:12 77 1.

⁴³ BCA, BKK Kataloğu, Fon: 30 18 1 1 Yer:13 15 10; *Resmî Ceride*, 24.03.1925, Sayı: 90.

⁴⁴ *Resmî Ceride*, 23. IV.1341, Sayı: 96.

⁴⁵ *Resmî Ceride*, 26.11.1925, Sayı: 229; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: II, C: 19, İçtima Senesi: II, TBMM Matbaası, Ankara 1977, s. 173.

⁴⁶ *Resmî Ceride*, 27.11.1926, Sayı: 521.

⁴⁷ Hallı, a.g.e., s. 113.

⁴⁸ *Resmî Ceride*, 04.03.1925, Sayı 87; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: II, İçtima Senesi II, TBMM Matbaası, Ankara 1976, s. 149-154.

kaldı.⁴⁹ Takrir-i Sükûn Kanunu'nun kabul edildiği gün, İstiklal Mahkemeleri Kanunu da çıkartılmıştı. Kanunla biri askerî harekât mıntokasında, diğeri Ankara'da olmak üzere iki İstiklal Mahkemesi kuruldu.⁵⁰ Bu mahkemelerin görev süreleri 28 Şubat 1926⁵¹ ve 18 Mayıs 1926 tarihlerinde altışar ay daha uzatılmıştır.⁵²

Hükûmetin aldığı askeri, idari ve adli tedbirler sayesinde isyan, Genç ili ile Diyarbakir ve Ergani illerinin bir kısmında etkili olmak üzere yaklaşık uzunluğu 200 km., genişliği de 150 km. olan 30.000 kilometrekarelik bir sahada mevzii nitelikte kalmıştı.⁵³

İsyanın askeri kısmı Şeyh Sait'in 14 Nisan 1925'te yakalanmasıyla sonuçlandı.⁵⁴ Reis-i Cumhur Mustafa Kemal 31 Mayıs 1925 tarihinde yayınladığı bir beyanname ile tenkil işinin sonlandığını kamuoyu ile paylaşmıştı. Ancak her ne kadar isyan, bugünlerde zararsız hale gelse de harekâta memur birlikler kendilerine verilen bölgelerde tedip ve temizlik faaliyeti ve çıkacak olan perakende asilerin tenkili ve silahların toplanması işi ile görevlendirilmişti.⁵⁵ Bu maksatla Dâhiliye Vekâleti, 26 Mayıs ve 13 Haziran 1925 tarihlerinde sıkıyönetim uygulanmakta olan illere genelgeler göndererek temizleme harekâtı için valiliklere gerekli talimatları verdi. Bu genelgelerde asi kalıntıları ve bunların ellerindeki silahların toplanması temel hedefti.⁵⁶ Bu bağlamda Raçkotan ve Raman Tedip Harekâtı (9-12 Ağustos 1925), Mutki ayaklanması (26 Mayıs-25 Ağustos 1927) ve Bicar Tenkil Harekâtı (7 Ekim-17 Kasım 1927) bu tarz temizleme harekâtları içerisinde yer almıştı.

2. Ağrı İsyanları (1925- 1930)

Şeyh Sait isyanından sonra bölgede, Ağrı Dağı civarında 1925- 1930 yılları arasında beş yıl boyunca süren asayiş vakaları yaşanmıştı. Burada görülen ilk ciddi asayiş vakası İran tarafından gelen bir eşkıya çetesinin 1925 yılında karakollarımıza gerçekleştirdiği saldırıydı. 1926 yılı Mayıs ayı başlarında birinci Ağrı isyanı olarak anılan isyan ise Yusuf Taşo idaresindeki eşkıya grubunun Bayazıt'ın Muson bucağına bağlı Kalecik köyünden bir miktar hayvan çalarak Ağrı Dağı'na götürmesi ile patlak vermişti. Çapulculuk gibi görünen bu olayın iç yüzü gerçekte farklıydı. Çünkü Nasturi isyanı sırasında ordudan firar eden Yüzbaşı İhsan Nuri⁵⁷ bu günlerde Irak'tan Ağrı Dağı eteklerine gelmişti.⁵⁸ Yine burada Ermeni Zilan⁵⁹ ve Celali Aşireti Reisi İbrahime Hasso Bro Telli ve Yusufan Tayo komutasındaki Celali, Hasenan, Cibran ve Haydaran aşiretleri Şeyh Sait isyanı sonrasında bölgede toplanmıştı. Yeni bir isyan için askeri talime başlayan aşiret kuvvetlerine İngilizler de destek olmuştu.⁶⁰

⁴⁹ BCA, CHP (Cumhuriyet Halk Partisi) Kataloğu, Fon:490 1 0 0 Yer:1 2 21, *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 9, Devre: 3 s. 5-7.

⁵⁰ *Resmî Ceride*, 04.03.1925, Sayı: 87; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: II, İçtima Senesi II, TBMM Matbaası, Ankara 1976, s. 149-154.

⁵¹ *Resmî Ceride*, 22.11.1926, Sayı: 328.

⁵² *Resmî Ceride*, 25.05.1926, Sayı: 381.

⁵³ Hallı, *a.g.e.*, s. 124-125.

⁵⁴ *Hâkimiyyet-i Milliye*, 16 Nisan 1925; Cemal, *a.g.e.*, s. 71-72; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 566-567.

⁵⁵ Cemal, *a.g.e.*, s. 72.

⁵⁶ Hallı, *a.g.e.*, s. 145-153; *Genelkurmay Belgelerinde Kürt isyanları II*, Kaynak Yay., İstanbul 2011, s. 247.

⁵⁷ Kürtlerin istiklâli için 1924 yılından itibaren Türkiye Cumhuriyeti'ne isyan bayrağı açan İhsan Nuri'nin hatıratı için bkz. İhsan Nuri Paşa, *Ağrı Dağı İsyanı*, Med Yay., İstanbul 1992.

⁵⁸ Hallı, *a.g.e.*, s. 46.

⁵⁹ Hoybun Cemiyetinin önemli isimlerinden Garo Sasuni Ağrı isyanlarının üç büyük lideri olarak tanımladığı İbrahim Huske Telli, İhsan Nuri Paşa ve Zilan üçlüsünü "Kürdistan ve Ermenistan'ın bağımsızlığı amacındaydılar" şeklinde tanımlamaktadır. Bkz. Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. YY'dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*, Med Yay., İstanbul 1992, s. 217.

⁶⁰ Ağrı isyanlarındaki İngiliz ve diğer devletlerin rolü için bkz. Şadillili Vedat, *Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar 1*, Kon Yay., Ankara 1980, s. 127-129; Esra Sankoyuncu Değerli, "Ağrı İsyanlarında Yabancı Parmağı

Asilerin tedibi için 17 Mayıs 1926'da taarruza başlandı. Ancak taarruzun tertibinde ve sevk ve idaresinde eksiklikler yaşanınca asiler İran tarafına firar etti. Bu suretle asilerin Ağrı Dağı'nda tamamen imhası mümkün olamamıştır.⁶¹

1927 yılında bölgede tekrar toparlanmaya çalışan asilere karşı 13 Eylül'den itibaren yeni bir tedip harekâtı başlatıldı. Ancak harekât gayretle sürdürülse de bu ikinci harekâttan da istenilen sonuç alınamamıştı. Bunda arazi şartları ve birliklerin sevk ve idaresinde yapılan hatalar etkili olmuştu.⁶²

Ağrı Dağı civarındaki asilerle daha etkin mücadele için 1928 yılında Takip Bölgesi Komutanlığı kuruldu.⁶³ Komutanlığın kurulmasında 1927 yılında Kürtçülerle Ermenilerin kurduğu Hoybun örgütü⁶⁴ de etkili olmuştu. Amacı Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan ve Kürdistan devleti kurmak olan bu örgüt, Türkiye'ye gönderdiği çete ve adamları sayesinde 1930 yılında Zilan⁶⁵ ve Ağrı isyanlarını çıkarmıştı.⁶⁶ Zilan ayaklanması, 19/20 Haziran 1930 gecesi sınırı geçen Kör Hüseyin ve Emin Paşa oğulları komutasındaki birkaç yüz kadar asinin Çaldıran-Bayazıt telgraf hattını keserek Erciş'in 20 km. kuzeyindeki Zilan bucak merkezi ve jandarma karakolunu basıp kendi aşiretlerine mensup halkı da yanlarına katarak çıkardıkları bir ayaklanmaydı. Asiler bölge halkını kendi yanlarına çekmek için çok çaba sarf etse de bölge halkı tam tersi bir tutum izlemiş ve asilere karşı koymuştu.⁶⁷ Böylelikle asiler bir sonuç alamadan 1 Temmuzdan itibaren İran'a firar etmeye başladılar.⁶⁸ 31 Temmuz 1930 tarihinde Doğu hududunda sükûnet tamamen sağlanmıştı.⁶⁹

Ağrı Dağı bölgesinde Hoybun Cemiyetinin kışkırttığı bu aşiretler ve asiler üzerine yapılmak üzere 28 Aralık 1929 tarihli Hükûmet toplantısında bir tenkil harekâtı kararı alındı. Harekât, hazırlıkların tamamlanmasıyla 1930 yılı içerisinde başlatılacaktı.⁷⁰ 7 Eylül'de başlayan harekâta "*eşkıyanın kesin yenilgisi sağlanmış ve bir hayli reis öldürülmüştür.*" Ancak asilerin lider kadrosundaki birçok ismin yine İran tarafına kaçmasına mâni olunamamıştı.⁷¹ Asi liderlerden İhsan Nuri önce İran'a ardından Suriye'ye geçerken Haso Bro Telli, Memekanlı Timur, Şeyh Resul, Ferzende, Halis, Şeyh Tahir ve arkadaşları İran'ın batısındaki Akgöl mevkiinde toplandı. Şeyh Abdülkadir ise zaten İranlı olduğundan kendi köyüne yerleşti.⁷²

(1926-1930)", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2008, Sayı: 18, s. 113-132; M. Nuri Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Doz Yay., İstanbul 2012, s. 247.

⁶¹ Hallı, a.g.e., s. 169-173.

⁶² Hallı, a.g.e., s. 171-173.

⁶³ Hallı, a.g.e., s. 216-229.

⁶⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Rohat Alakom, *Xoybûn Örgütü ve Ağrı Ayaklanması*, Avesta Yay., İstanbul 2011, s. 19; Yusuf Sarıay, "Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri", *Atam Dergisi*, Ankara 1996, s. 213.

⁶⁵ Zilan, 1930 yılında Van Vilayeti Erciş kazasının bir nahiyesiydi. Bkz. *Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, Dâhiliye Vekâleti Nüfus Müdüriyet-i Umumiyesi 1928, s. 31.

⁶⁶ BCA, BMGM Kataloğu Fon:30 10 0 0 Yer:113 771 1; BCA, BMGM Kataloğu Fon:30 10 0 0 Yer:110 740 17; BCA, BMGM Kataloğu Fon:30 10 0 0 Yer:116 805 6; M. Sadi Koçaş, *Kürtlerin Kökeni ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği*, İstanbul 1990, s. 140; Kadri Cemil Paşa (Zinar Silopî), *Doza Kurdistan (Kürdistan Davası) Kürt Milletinin 60 Yıllık Esareten Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, Yay. Haz.: Mehmet Bayrak, Özge Yay., Ankara 1991; Sasuni, a.g.e., s. 195-217; Prens Süreyya Bedirhan, *Kürt Davası ve Hoybun*, Çev.: Dilara Zirek, Med Yay., İstanbul 1994, s. 55-56; Erdal Aydoğan, *Türk Siyasi Hayatında Dr. İbrahim Tali Mustafa Kemal'le Trablusgarp'tan Cumhuriyet'e*, Yeditepe Yay., İstanbul 2008, s. 104; Bilal Şimşir, *Kürtçülük II 1924-1999*, Bilgi Yayınevi, 2011, s. 369-372.

⁶⁷ BCA, CHP Kataloğu, Fon: 490 1 0 0 Yer:1580 440 2.

⁶⁸ *Akşam*, 1 Temmuz 1930.

⁶⁹ *Akşam*, 31 Temmuz 1930.

⁷⁰ Hallı, a.g.e., s. 318-322.

⁷¹ *Bir Türk Subayının Ağrı İsyanı Anıları*, Haz.: Rohat Alakom, Avesta Yay., İstanbul 2011, s. 108-109.

⁷² A.e., s. 117-118.

3. Raçkotan ve Raman Tedip Harekâtı (9-12 Ağustos 1925)

Şeyh Sait isyanı bastırıldıktan sonra sıra ayaklanmanın kalıntılarını ve gelecekteki muhtemel tehlikeleri tamamen ortadan kaldırmaya gelmişti. Harekâtı gerçekleştiren birlikler kendilerine verilen bölgelerde tedip ve temizlik faaliyetini icra ederken halkın elinde olan silahları da toplayacaktı.⁷³

Bu maksatla Dâhiliye Vekâleti, 26 Mayıs 1925'te isyanı bastırmak için kurulan Şark İstiklâl Mahkemesi Savcılığı⁷⁴ 3'üncü Ordu Müfettişliği, Erzurum, Mardin, Dersim, Ergani, Genç, Siverek, Van, Beyazıt, Malatya, Diyarbakır, Muş, Bitlis, Elâziz ve Siirt illerine gönderdiği bir genelgede, "temizleme ameliyesi"nin şu tarzda yürütülmesini istemişti:

"Ayaklanma ile sözle veya eylemli olarak ilgilenmiş, fakat ilgisini ve izini gizlemiş veyahut Kürtlük ve irtica ve öteden beri sanık olarak kişilerin ve zümrelerin ellerinde veya evlerindeki yasak her türlü silâh ve yaralayıcı aletler toplanacaktır."

Dâhiliye Vekâleti, temizleme hareketi için 13 Haziran 1925'te sıkıyönetim uygulanmakta olan illere⁷⁵ bir genelge daha göndermişti. Bu genelgenin içeriği şu şekilde idi:

"Doğuda esaslı ıslahata azmetmiş olan Hükûmetin ilk hedefi ahali üzerindeki silâhların toplanmasıdır."

Bazı bölgelerde bunun için büyük kuvvetlere lüzum gösterilmekte ise de Hükûmet bu işi mutlaka büyük kuvvetlerle halledilecek sorun haline getirmeyi uygun bulmamaktadır. Bundan önce, 26 Mayıs 1925'te yayınlanan bildiride hâkim olan ruh ve maksat, doğudaki son durumdan faydalanarak yakın gelecekte gerçekleştirilmesi esas olan gaye için şimdiden hazırlıklı bulunmaktan ibarettir. Şurası da bir gerçektir ki, halen sonuçlandırılması pek mümkün olan bu işin, kütaların barış garnizonlarına dönmesinden sonra, sadece jandarma kuvveti ile yapılması güçleşebilir. Şu hale göre, bu meseleyi, herhalde kesin bir ameliye ile derhal sonuçlandırmak anlamında almak, asıl maksada uygun olmayacağı gibi, hareketsiz durmakta isabetli olmaz.

Bu sebeple, ayaklanmanın başlama, devam ve genişlemesine birinci derecede etkili olanlardan başka, cezaevlerinden kaçan, cinayet ve diğer suç hükümlülerini ve gene aynı derecede bir veya çeşitli suçtan sanık ve hükümlü olanları, sözün kısası eylemin niteliğine, çevredeki önemine ve zarar derecesine göre bütün suçluları uygun bir ayırma tabi tutmak ve önem derecesine göre bunları yakalamakla beraber silâhlarını almak gerekir.

Bu işler yapılırken, ayaklanma harekâtı sırasında Hükûmete çeşitli şekilde bağlılık ve sadakat gösterenlerle, halen kırılganlığa ve umutsuzluğa düşürülmeleri, hudut dışında aleyhimize faaliyetler olması nedeni ile uygun olmayan kişi ve zümreleri kuşkulandırmamak yolunu göz önünde tutmak ve her halde azimli bir çalışmaya ve takip suretiyle çevreyi ve kişileri silâhtan arındırmak bugün ve gelecek için hayati bir gaye olmalıdır"

Genelgelerden de anlaşıldığı üzere Hükûmet, bölgede artık kalıcı bir emniyet ve huzur ortamı sağlamak istiyordu. Ancak isyanın bastırılmasıyla birlikte kontrol her ne kadar sağlanmış olsa da bölgedeki silâhların toplaması, isyanla bir şekilde alakası olan kişilerle, isyan sırasında cezaevlerinden kaçan hükümlülerin yakalanması isteği karşısında kendilerini çok tehlikeli bir akıbetin beklediğini düşünen bazı aşiretler ve kesimler Hükûmete karşı kendi aralarında birleşmekte geç kalmadılar.

Özellikle Beşiri bölgesindeki Raman, Garzan ve Raçkotan aşiretleri, Silvan ve Kulp'un Bukran aşiretleri hâlâ direnmekteydi. Yapılan tedip harekâtı bunların cüretini kıramamıştı. Bu aşiretler, "silahlarının, düşmanlarına, karşı varlıklarını korumak için lazım olduğunu ileri sürüyorlar ve silah kuvveti ile şimdiye kadar alıştıkları özerk idareyi ellerinden kaçırmamak"

⁷³ Cemal, a.g.e., s. 72. Bu yıllarda Doğu vilayetlerinde ıslahat yapılması gerektiğini düşünen isimlerden birisi de Şeyh Sait isyanı günlerinde muhalefette olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası lideri Kazım Karabekir idi. Karabekir uzun yıllar Doğu'da görev alan bir isim olarak Doğu'nun ıslah edilmesi için Dâhiliye Vekaletine isyandan önce 1924 yılında birçok defa rapor sunmuştu. Bkz. Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi*, Haz. : Faruk Özerengin, 12. Baskı, Emre Yay., İstanbul, 2004, s. 161-163.

⁷⁴ *Resmî Ceride*, 04.03.1925, Sayı: 87.

⁷⁵ BCA, BKK Kataloğu, Fon:30 18 1 1 Yer:12 76 17.

istiyorlardı. 3. Ordu Müfettişliği, harekât tarzı olarak önce Beşiri, Garzan, Silvan, Kulp ve Sason kazalarında tedip harekâtı yapacaktı. Ardından Dersim bölgesinde Koçuşağı aşireti ile Hozat ve Ovacık kazalarındaki aşiretler tedibe tabi tutulacaktı. 9 Ağustos 1925'te başlayan silah toplama harekâtı; 12 Ağustos'ta Raman, Alikan ve Receban aşiretlerinin silahlarının toplanması ve bu aşiretler bölgesinin tamamen taranması ile başarılı bir şekilde sonuçlandırılmıştı.⁷⁶

4. Mutki Ayaklanması (26 Mayıs-25 Ağustos 1927)

Sason pek sarp, arızalı bir coğrafya olduğu için dış etkenlere kapalı bir yerdi. Bu durum da burada eskiden beri aşiret kurallarının geçerli olması sonucunu doğurmuştu.⁷⁷ Bölgenin bu hususiyetleri Sason'u zamanında burada yaşayan Ermeniler⁷⁸ başta olmak üzere halkının itaatsizlikleri ile Cumhuriyet'e kadar bu şekilde getirmişti. Şeyh Sait isyanı sırasında Sason'da da bir ayaklanma çıkmıştı. Gerçekleştirilen tedip hareketiyle bölge kontrol altına alınırken Asi ve Küsküt bölgeleri idareten yasak bölge olarak kabul edilmiş ve boşaltılmıştı.⁷⁹

Sason tedibatının ardından Bitlis Valiliği bölgedeki silahları toplamadan Mutki'deki 35 köyün naklini emretmişti. Bunun üzerine bu köyler halkı ayaklandılar ve bu suretle Silent ve Mutki olayları başladı. Ayaklanma bölgesi, Selaş Dağı- Kalmas Dağı- Kanıpirim Dağı- Karmelih Dağı- Arziyo Dağı hattı ile çevrili sekiz aşiretin bölgesiydi. Bu aşiretlerin nüfusu 6.242 idi. 26 Mayıs 1927'de tenkile memur edilen kıtaların emir ve komutası 2. Tümen Tugay Komutanı'na verildi.⁸⁰

Tedip harekâtının başlamasıyla birlikte özellikle 1926 yılında Sason ayaklanmasını tertipleyenler ile halkı bu bölgede Hükûmete karşı kışkırtan Mehmet Ali Yunus'un yakalanmasına önem verilmişti. İlk günlerdeki küçük çaplı çatışmalardan sonra kesin sonuç almak için 2. Tümen Komutanlığı 9 Haziran⁸¹ ve 5 Temmuz 1927'de birliklere verdiği emirde, ayaklanmaya fiilen katılan ve askere karşı silah kullanarak birçoğunun şehit düşmesine sebep olan asilere karşı çok sert ve kararlı davranılmasını istemişti. Bununla birlikte:

"Bütün harekât ve faaliyette esas adalettir. Ayaklanma sahasının büyümesine ve asi kitlesinin çoğalmasına meydan bırakmamalıdır. Hükûmet ve askere karşı, maksatlı olmayıp, kandırılmak veya zor yüzünden, ayaklanmaya katıldığı anlaşılanların ve böyle hareketi huy etmemiş olanların iyi muamele ile affa tabi tutulmaları uygun bir idare"⁸² tarzı olduğunu da hatırlatmadan geçmemiştir.

Bu emir esasları dâhilinde birliklerin yaptıkları harekâta asilerin bir kısmı kaçmış, bir kısmı etkisiz hale getirilmiş ve bir kısmı da yakalanmıştı. Harekâta önemli başarılarla imza atılmış olsa da Mehmet Ali Yunus ile adamları ve Mutki ayaklanmasını yapan asi reisleri yakalanamamıştı. Harekât bu suretle 25 Ağustos 1927'de sona erdirildi ve birlikler yerlerine döndüler.⁸³

⁷⁶ Hallı, *age*, s.145-153.

⁷⁷ Cemal Madanoğlu, *Anılar (1911-1938)*, Çağdaş Yay., İstanbul 1992, s. 290.

⁷⁸ Bu konuda bkz. Cezmi Eraslan, "I. Sasun İsyanı Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Karşılaştığı Siyasî ve Sosyal Problemler", *Kafkas Araştırmaları*, 1996, ss. 65-92; Nihat Çelik, *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sason Ermenileri ve Sason Ermeni İsyanları*, (Batman Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Batman 2016; Cumhuriyet dönemi Sason isyanları için bkz. Abdülaziz Kardaş, "Cumhuriyet Döneminde Sason İsyanları ve Alınan Tedbirler", *The Journal of Academic Social Science Studies*, No: 43, 2016, ss. 49-70.

⁷⁹ BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:115 804 16 lef 1.

⁸⁰ Hallı, *age*, s.193-194.

⁸¹ *Age*, s.196-197.

⁸² *Age*, s.199-200.

⁸³ *Age*, s.200-212.

5. Bicar Tenkil Harekâtı (7 Ekim-17 Kasım 1927)

Şeyh Sait isyanı sırasında tedip ve tarama harekâtı, o dönem belli başlı asi reisleri üzerine ve ulaşımına daha elverişli mıntikalarda yapılmıştı. Ulaşımından yoksun birçok arazi tedip harekâtının dışında kalmıştı. Bicar tedip harekâtına sahne olan mıntika yer olarak; kuzeyde Muratsuyu, doğuda Sarum havzası, güneyde Silvan-Hazro-Eğil ve batıda Eğil'den yine Muratsuyu'na uzanan hattın teşkil ettiği çerçeve içinde kalan bölge; Çotela, Arşık, Lis, Cibir, Faso ve Miri İsmail gibi rakım olarak yüksek derin vadi ve ormanlarla kaplı bir arazi idi.

Bu sarp araziye sığınan asiler tedip harekâtının sonlanmasının ardından civar köylere baskın yapmak, hayvan çalmak, yol kesmek, kervan soymak, postalara saldırmak gibi hal ve hareketlerde bulunmaya başlamışlardı. İşte bu asayişsizlik ve devlet otoritesini sarsan durumu ortadan kaldırmak için 3. Ordu Müfettişliği ilk olarak 7. Kolordu Komutanı General Nazmî'yi (Solok) ardından da Haziran 1927'de Elâziz ve Havalisi Komutanı Albay Mustafa'yı (Muğlalı) bölgeye gönderdi.

Albay Mustafa, bölgede 34 gün sürecek olan bir inceleme gezisi yaptı. Silvan, Lice, Bicar, Genç, Çapakçur ve Palu bölgelerinde 20'ye yakın asi reisinin faaliyette bulunduğunu tespit etti.

Tespit ve hazırlıkların ardından tedip harekâtına 7. ve 8. Kolordudan alayların yanı sıra eskiden beri Hükûmete sadakati ve bağlılıkları ile tanınmış bazı yerli şahısların meydana getirdikleri milis teşkilatlar da katılmıştı. Harekâtta, asiler çevrelenecek ve sonradan bu çember yavaş yavaş daraltılarak bunlar tamamıyla imha edilecekti. Ancak arazinin geniş ve önemli bir kısmının dağlık bulunması bu işi zorlaştırmıştır. Yaklaşık bir ay süren tedip harekâtı sırasında raporlara göre yakılan köy sayısı 280, etkisiz hale getirilen eşkıya ile bunlara mensup şahıs sayısı da 2.000'i aşmıştı.⁸⁴

6. Savur Tenkil Harekâtı (13 Mayıs-11 Haziran 1930)

Doğu'da birbiri ardına çıkan ayaklanmalar ve eşkıya faaliyetleri memleketin asayişini bozmaktaydı. Huzur ve sükûnu bozan bu tür durumlar mahallinde yakinen takip edilmekteydi. Örneğin Urfa Valisi Ethem Bey (Aykut), 25 Şubat 1929 tarihinde Dâhiliye Vekili Şükrü Bey'e (Kaya) gönderdiği telgrafta Ramazan'ın 27. günü Kürtçüler tarafından bir ayaklanma hareketi yapılacağını belirtmişti. Bu ayaklanmada Suriye Arappınar'daki Şahin zâdeler, batıdan asker sevkine mâni olmak için tren hattını tahrip edecekti. Şahin zâde Mustafa ve adamları çöle çıkmak üzere çadır ve saire levazımını ikmal etmekteydi.⁸⁵

Dâhiliye Vekâleti, 1930 yılı başlarında bu gelişmelerin siyasi hedeflere yönelme ihtimali taşıyıp taşımadığını Doğu illerine ve Elâziz, Urfa, Bitlis, Hakkâri, Diyarbakır, Siirt, Mardin, Van ve Bayazıt illerinden oluşan Birinci Umumi Müfettişliğe⁸⁶ sordu. Bayazıt, Mardin, Muş,

⁸⁴ Age, s.236-242.

⁸⁵ BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:112 13 758.

⁸⁶ Türk idare tarihinde 1927-1952 yılları arasında 25 yıl boyunca Umumi Müfettişlikler teşkilatı var olmuştur. Bu süreçte beş Umumi Müfettişlik Teşkilatı kurulmuştur. Bunlardan birincisi 1927 yılında Doğu vilayetlerinde, ikincisi 1934 yılında Trakya'da, Üçüncü ve Dördüncü Umumi Müfettişlikler 1935 ve 1936 yıllarında yine Doğu vilayetlerinde, Beşincisi ise 1947 yılında Güney vilayetlerinde kurulmuştur. Bu teşkilatlar bulundukları bölgelerde asayiş sağlamanın yanı sıra tüm devlet işlerinin teftişi, kanun ve nizamların uygulanmasına nezaret, müşterek, sistemli bir idare ve kalkınma temini gayesiyle kurulmuştur. Bkz. Abidin Özmen, "Genel Müfettişlikler Hakkında Bir Düşünce", *İdare Dergisi*, (Ocak-Şubat 1947), 184: s. 238-239; Serap Taş, *Umumi Müfettişlikler*, Anadolu Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 1997; Hüseyin Koca, *Yakın Tarihten Günümüze Hükûmetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları*, Mikro Yayınları, Konya, 1998; Cemil Koçak, *Umumi Müfettişlikler*, İletişim Yay., İstanbul, 2011.; Murat Burgaç, *Türkiye'de Umumi Müfettişliklerin Kurulması ve Trakya Umumi Müfettişliği*, Atam Yayınları, Ankara, 2013; Köse, a.e.t., s. 241-270).

Elâziz, Urfa, Hakkâri, Diyarbekir ve Siirt vilâyetlerinden alınan cevaplarda bölgede Kürtçü bir ayaklanmaya pek ihtimal verilmesi de uyanık davranılması gerektiği kanaati paylaşılmıştı. Birinci Umumi Müfettiş ise, *"Müfettişlik bölgesinde genel bir ayaklanma %20 ihtimal dâhilinde bile değil iken bu ihtimalinde daima göz önünde bulundurularak hazırlıkların yapılması gerekmektedir"* görüşünü Ankara'ya bildirmişti. 7. Kolordu Komutanlığı, son aylarda alınan haberlerden hareketle hâricteki Kürt istiklâlini kendine ideal edinen Hoybun ve Ermeni Taşnak Cemiyetinin birleşip İngiliz ajanlarının da desteğini alarak bir ayaklanma ile Kürt özerkliği veya bağımsızlığı yolundaki faaliyetlerini artırdığını, ayrıca senelerdir birbirine düşman olan aşiret reisleri ve ağaların barıştıklarını bildirmişti. İlgili makamlardan vaziyete ilişkin alınan bu görüşlerin ardından Genelkurmay Başkanlığının aldığı bütün tedbirlere rağmen bölgede asi şekavet olayları⁸⁷ devam ediyordu.

Mayıs 1930 ortalarında da Savur ve Midyat bölgeleri dâhilinde sırasıyla Hırbatan, Han Hasso, Savayıc köylerinde ve Cizre'nin bazı köylerinde asker ve jandarmaya karşı tecavüzler yapılmıştı. En son 13 Mayıs'ta Savur'un 22 km. doğusundaki Batuş köyünde çıkan bir adi olayı teskine giden jandarmaya bu köyden eli silah tutan 100 kadar asi ateşle karşılık vererek firar etmişti. Ortaya çıkan bu olay sonrasında bölgede asayişin yeniden sağlanması için harekât zorunlu hale geldi. Harekâtın sevk ve idaresi 2. Tümen Tugay Komutanı Albay Salih'e verildi. Savur bölgesinde yapılması kararlaştırılan harekât, 26 Mayıs 1930 günü başlatıldı. 11 Haziran'a kadar devam eden harekâtta muhtelif cinsten 503 silah toplanmıştı.⁸⁸

7. Oramar Ayaklanması (16 Temmuz-10 Ekim 1930)

Oramar ayaklanması başlamadan önce askeri birlikler Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bir yandan Zilan ve Ağrı bölgelerinde çıkan ayaklanmaları bastırmaya çalışırken diğer taraftan Diyarbekir, Silvan, Sason, Lice, Çapakçur, Garzan ve Muş bölgelerinde de eşkıyalıkla karışık Kürtçülük kışkırtmalarıyla mücadele etmekteydi.

İran, Irak ve Suriye'ye hâkim olan İngiliz ve Fransızların kışkırtmasıyla hem bu ülkelerdeki hem de Türkiye'deki aşiretler, Kürtlük davası için kışkırtılarak silahlandırılıyor ve merkezi Ağrı olan Kürt ayaklanmasının bütün Doğu illerine yayılması isteniyordu.⁸⁹

Bu aşiretlerden biri de Irak'ta yaşayan Barzan aşiretiydi. Dâhiliye Vekili Şükrü Bey'in C.H.F. Umumi Kâtibi Saffet Bey'e gönderdiği yazıda, Irak topraklarında bulunan Barzan şeyhinin 22 Haziran 1930'da 200 kadar adamıyla Şemdinan'ın hudut üzerindeki Oramar nahiyesine taarruz ettiği bildirilmişti. Saldırganlar oradaki hudut bölüğünü sarsalar da bölüğün müdafaası neticesinde başarısız olmuşlardı. Saldırganları Barzan şeyhinin kâtibi Şeyh Yusuf kumanda etmekteydi.⁹⁰

Şeyh Barzan'ın bir diğer teşebbüsü 16 Temmuz'da olmuştu. Şeyh Barzan, sınırı ihlalle yurda girdikten sonra 21 Temmuz'da Oramar Sınır Bölük Komutanlığına 500 kişilik kuvvetle saldırmıştı. Saldırının birinci safhası Oramar-Şat-Mendinan-Herki bölgelerinde yaşanmıştı. Bölge, rakımı 2000-3500 metre arasında yolsuz olup oldukça sarp bir araziydi. Arazinin sarplığından dolayı takviye birlikler bölgeye ulaşmada geç kaldıkça asiler de bu fırsatı değerlendirilmiş ve bölgedeki aşiret ağalarına din uğruna çalıştıkları yolunda propaganda yapmışlar ve Hakkâri ili içlerine de girmeye çalışarak köylüleri Hükûmete karşı ayaklanmaya

⁸⁷ Devletin gözünde mal gasp etmek, ev, çiftlik, ağıl, köy basmak, adam öldürmek, yollarda ve kırlarda soygunculuk yapmak veya adam kaldırmak gibi fiiller şekavet yani eşkıyalık bu işi yapanlar da şaki yani eşkıya olarak nitelendirilmekteydi. Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, İkinci Devre, Birinci İçtima Senesi, 38. İçtima: s. 757-797.

⁸⁸ Hallı, *age*, s. 271-286.

⁸⁹ Saygı Öztürk, *a.g.e.*, s. 2-6.

⁹⁰ BCA, CHP Kataloğu, Fon:490 1 0 07 Yer: 1 4 4.

çağırmışlardı. Ayrıca Şemdinan merkez ve köyleri de bu ayaklanmaya katılırken Şemdinan ile Oramar arasında bulunan ve tamamen silahlı olan Herki ve bunun güneyindeki Cirgi aşiretleri de ayaklanmaya karışmış, Binavikli Ahmet ve Sikanlı Hacı İbrahim de Barzani eşkiyasına katılmıştı. 26 Temmuz 1930'da, Oramar'daki mahsur bölüğü kurtarmak için Baştazin, Çal ve Alamon hudut bölükleri ile Ferhat Ağa ve Kerim Ağa milisleri Çölemerik Hudut Alay Komutanlığının emrine verilmiş ayrıca 3. Tayyare Tabur Komutanlığı da bu ayaklanmada görevlendirilmişti. 28 Temmuz'da karadan ve havadan başlatılan taarruz akşam sonuç vermiş ve eşkiya Oramar'dan sınırın diğer tarafına atılmıştır. Yedi günden beri muhasara altında kalmış olan bölük bu süre zarfında dört şehit dördte yaralı vermişti. Bu olayın ardından Doğu illeri yönetiminden sorumlu Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey, Genelkurmay Başkanlığına yazdığı yazıyla hudutlar dışındaki birtakım teşekküllerin, hudutlarımızın savunma bakımından zayıf ve de ulaşımın zor olduğu yerlere sürekli saldırılar düzenleyerek bu bölgeler halkını din istismarı ile devlet aleyhine kışkırtmakta olduklarının bir kez daha Oramar olayı ile görüldüğünü belirtmişti. O'na göre bu Oramar olayı geçici bir olay değildi. Şeyh Barzan, kuvvetleriyle Beytüşşebap ve daha sonra Pervari, Şırnak, Cizre bölgelerine de saldırı düzenleyebilirdi. Yine bu saldırılarda fırsattan istifade Nasturiler de isyana kalkışabilirdi. Bu değerlendirmeler sonrası İbrahim Tali Bey, Doğu'dan gelecek bu saldırının Batı'ya yayılmaması ve de Suriye'den asi aşiret reislerinin kuzeye saldırmamaları için Siirt bölgesinde asker miktarının artırılmasını istemişti. Ancak Genelkurmay Başkanlığı Doğu bölgeleri için 7. Kolorduya bağlı olarak bölgede görev yapan 15. Dağ Alayından başka ayrıca bir kuvvet bulundurmaya gerekli görmemişti. Bu tedbirler düşünülürken İbrahim Tali Bey haklı çıkmıştı. Barzani eşkiyası 31 Temmuz 1930'da iki koldan tekrar saldırmıştı. Bu saldırı, Molla Mustafa komutasında 200 kadar Barzani eşkiyasının ilk olayda askerlere yardım eden Doskili Ferhat Ağa'ya saldırı girişimiydi. Yüzbaşı Mehmet Ali komutasındaki birlikler sayesinde eşkiya uzaklaştırıldı. Diğer olay, Barzani eşkiyasından 150-200 kadar bir eşkiya grubunun Baştazin'i işgal edip Gevar'ı ele geçirme isteğiydi. Genelkurmay Başkanlığının 2 Ağustos 1930'da vermiş olduğu emir gereğince hava destekli mücadelede eşkiyalar Baştazin'i boşaltarak güneye doğru çekilmişti. 29 Ağustos 1930'a kadar aralıksız devam eden bu olaylar ile harekâtın ilk safhası sonlanmış oldu.⁹¹

Harekâtın ikinci safhasında, Türkiye ile Irak sınır bölgesinde yaşayan asi aşiretleri kontrol altına almak için Başkale ile Saray arasındaki Merziki ve Milan aşiretlerinin daha sonra da Şemdinan ve Oramar bölgelerindeki eşkiyanın tedibi görevi 7. Kolorduya verildi. Plana göre Çölemerik, Oramar ve Şemdinan bölgelerinde harekât yapılacaktı. Van Hudut Komutanlığı emrinde 3 bölgede 3 ayrı grup tarafından 27 Eylül'de başlatılan tedip harekâtında Oramar ve Zinebar Gediği ve Keletan civarında rastlanılan eşkiya grupları birliklerin taarruzuna karşı koyamayıp Irak'a iltica ettiler. Dâhildeki eşkiyalar ise Hükûmetten af talebinde bulundukları için harekât 10 Ekim'de sonlandırılmıştır.⁹²

Ancak harekât bu tarihte her ne kadar sonlandırılmış olsa da asiler devamlı surette sınırı aşarak karakollara ve hükûmet taraftarı aşiretlere saldırmaktaydı. Birinci Umumi Müfettişlik tarafından hazırlanan asayiş raporlarında da bu durum açıkça görülmekteydi. 29 Ekim 1930'da Oramarlı asiler tarafından Baştazin'deki jandarma nöbetçilerine taarruz edilmiş ve yetişen karakol efradıyla yaşanan çatışmada asiler püskürtülmüştü. 30 eşkiyadan ibaret olan bu asiler, Ferhat ağa milislerine de taarruz etmişlerse de mukabele üzerine firar etmişlerdi. Yine eşkiyalar 2 Kasım 1930 akşamı Gevar ovasının batısında Kerim Ağa'nın Bilyis, Amur ve Şatak köylerine tecavüz ederek 9 adam, 4 silah ve birçok eşya alarak götürmüşlerdi. Eşkiya sayısının 400 kişi

⁹¹ Halli, *age*, s. 309-312.

⁹² *Age*, s. 312-317.

olarak bildirilen mahallî raporlara Müfettişlik şüphesiyle yaklaşmış ve eşkıyaların abartılı rakamları hakkında Vilayetten bilgi istemişti.⁹³

Barzan aşiretinin bu tarihlerde Türkiye'ye yönelik saldırıları karşısında bunları kışkırttıkları gerekçesiyle Türk makamları İngilizleri uyarmak zorunda kalmıştı. 14 Ağustos 1930 tarihinde İngilizlerin İstanbul Maslahatgüzarı Mr. Helmen, İngiltere Dışişleri Bakanı Mr. Henderson'a gönderdiği yazıda Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü'nün Barzani Kürtlerinin Türkiye sınırını geçmeleri konusunda kendisine soru sorduğunu belirtmişti. Mr. Helmen bu soruya karşılık olarak: İngiltere'nin ayrılıkçı Kürt milliyetçilerini teşvik etmedikleri teminatını Türk Bakan'a verdiğini söylemiştir.⁹⁴ Ancak bu uyarılara rağmen Barzan aşireti sonraki yıllarda da Türkiye ve Irak arasında problem olmaya devam etmişti.⁹⁵

Görülüyor ki Şeyh Sait isyanı ile başlayıp Ağrı isyanları ile daha da güçlenen Kürtçülük düşüncesi bölgedeki birçok olayda ya bahane olarak ya da taraftar toplamak düşüncesiyle kullanılmıştı.

8. Doğu Vilayetlerinde Çetelerle Mücadele

Cumhuriyet'in ilânında memleketin asayiş vaziyeti tabii olmaktan çok uzaktı. İstiklâl Harbi'nin uzaması neticesi olarak harp kaçaklarının ve fırsat düşkünlerinin teşkil ettikleri üçer beşer kişiden oluşan ve toplamı 1.840 kişiyi aşan 80 kadar çete memleketin asayiş ve emniyetini bozuyordu. Ülkede her türlü icraatın başarılablmesini ancak kati bir huzur ve emniyetin sağlanmasında gören Cumhuriyet Hükûmeti bu işe layık olduğu ehemmiyeti vermişti.⁹⁶ Aslında bu maksatla daha Cumhuriyet bile ilan edilmeden evvel 21 Ocak 1922 tarihinde 183 sayılı "*Tecil-i Takibat Hakkında Kânun*" kabul edilmişti.⁹⁷ Kanun'la şekavet erbabından olup da bu tarihe kadar teslim olmamış kişilerin bir ay zarfında teslim olmaları halinde haklarındaki takibatın ertelenmesi için Hükûmet yetkili kılınmıştı.

İşte bu yetki doğrultusunda İcra Vekilleri Heyetinin 3 Temmuz 1923 tarih ve 2591/728 sayılı kararı ile Siirt Livasının Garzan kazasında Hükûmete teslim olan 164 şahsın⁹⁸ ve 17 Ekim 1923 tarihli toplantısında da düşman işgalinden kurtarılmış olan vilayetlerden eşkıya erbabından 706 şahsın⁹⁹ Kanun'dan yararlandırılmasına karar verilmişti.

Memleket dâhilinde huzur ve emniyetin bir an önce sağlanabilmesi için daha sonra 18 Ekim 1923 tarih ve 356 sayılı "*İzale-i Şekavet Kanunu*" çıkarılmıştı. Kanun'un ikinci maddesi ile şaki (eşkıya) tanımlaması yapılmıştı. Bu tanımlamada; mal gaspı, öç alma, suikast, dâhili emniyeti ihlâl için hane, çiftlik, ağıl, köy, değirmen gibi mahaller basarak yakma veya tahrip ederek veya adam öldürerek veya yollarda ve kırlarda soygunculuk yaparak veya adam kaldırarak veya bu fiillerden birini veya birkaçını işlemekten dolayı mevkuf veya mahpus iken tevkifhane ve hapisshaneden firar ederek silahlı olarak dolaşmak suretiyle emniyet ve asayiş münferiden veya toplu olarak tehdit ve işgal edenler şaki olarak tanımlanmıştı. Kanun'un birinci maddesinde bu

⁹³ BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:128 11 920.

⁹⁴ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu (1924-1938), Şeyh Sait, Ağrı ve Dersim Ayaklanmaları*, TTK, Ankara 1991, s. 212-213.

⁹⁵ Hasan Tevfik Güzel, *Irak'ın Kuzeyindeki Bölgesel Kürt Yönetimi (1992-2008)* Gazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009, s.8.

⁹⁶ BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:128 6 923 s. 40.

⁹⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, C. 16, Devre 1, İçtima Senesi 2: s. 31-34.

⁹⁸ BCA, BKK Kataloğu, Fon:30 18 1 1 Yer:7 12 24.

⁹⁹ BCA, BKK Kataloğu, Fon:30 18 1 1 Yer:7 7 38.

tarz şahıslara Dâhiliye Vekâletince mühlet verileceği ve gelip teslim olmaları halinde haklarında takibat yapılmayacağı açıklanmıştı.¹⁰⁰

Cumhuriyet'in ilanından sonraki kısa süreli Ali Fethi Bey'in (Okyar) Başvekilliğini saymazsak eğer 1937'ye kadar Başvekillik yapan İsmet İnönü hatıralarında aktardığına göre gerek bu Kanun'un uygulanması gerekse bu yıllardaki eşkıya ile devletin mücadele yöntemi olarak: asırlardan beri hükûmetlerin bir eşkıyayı ortadan kaldırmak için başka bir eşkıya ile iş birliği yapma yöntemini kendi Hükûmet dönemlerinde devletin itibarı adına uygulamamıştı.¹⁰¹ İşte bu yaklaşım, devletin bu yıllarda meseleye yaklaşım metoduydu.

Devletin iyi niyetinin bir eseri olarak çıkartılan 356 sayılı İzale-i Şekavet Kanunu'na rağmen Cumhuriyet'in ilânını müteakip tahakkümünün ve dolayısıyla menfaatlerinin zarar göreceğini düşünen Doğu vilayetlerindeki bazı şeyh, bey ve ağa gibi farklı kelimelerle isimlendirilen mütegalibeler dâhilde fesat çıkarmaya başlamada gecikmemişlerdi.

Şeyh Sait isyanı bu yoldaki teşebbüslerin başlangıcı olmuştur. Menfaatlerini Şeyh Sait'e iltihakta gören birçok mütegalibe bunu fırsat bilerek isyana katılmıştı. İsyân, 14 Nisan 1925'te Şeyh Sait'in yakalanmasıyla¹⁰² birlikte zayıflamış ve nihayetinde 31 Mayıs'ta tamamen son bulmuştu.¹⁰³ İsyânın ardından sıra bu isyana katılan mütegalibelerin, aşiretlerin ve de çetelerin cezalandırılmalarına ya da bunlara karşı alınacak olan tedbirlere gelmişti.

12 Aralık 1925 tarihinde Şeyh Sait isyanı sorumlularından olan İzzet ve Nuh namındaki iki kişi Garzan kazasında bazı aşiretleri teşvik ederek Hazo nahiyesini işgal edince bunlar derhal tedip edilmişlerdi.¹⁰⁴

İşte bu gibi kişilere dair her ne kadar kararnameyi görebilme şansımız olamasa da daha sonraki ek kararnameden¹⁰⁵ hareketle 10 Mart 1926 tarih ve 3315 numaralı Kararname ile Şeyh Sait isyanında alâkadar olan bazı mütegalibelerin aileleriyle birlikte Batı vilayetlerine nakline karar verilmişti. Bölgeden ağaların uzaklaştırılmasının ardından Genç, Silvan, Mardin, Saray, Diyarbakir, Beyazıt, Eleşkirt ve Dersim gibi birçok yerden Hükûmete teşekkür telgrafları gelmişti. Bu telgraflarda yüzyıllardan beri süren ağalık baskısından halkın tamamen kurtulabilmesi için Batı'ya nakledilen ağaların aileleriyle birlikte nakilleri ve bir daha dönmelerine müsaade edilmemesi isteğinde bulunuluyordu.¹⁰⁶

Şeyh Sait isyanının ardından bölgedeki nüfuzlu ağalardan Mardin'in Nusaybin ilçesi Batıp köyünde yaşayan Haço, Batı illerine nakledilmemek için Heverki aşiretinin ileri gelenlerinden Çello ve kardeşleri ile birlikte Hükûmete karşı harekete geçti.¹⁰⁷ Aslında Haço, Şeyh Sait isyanı sırasında Hükûmet taraftarı bir tutum izlemişti. İsyân sırasında aşiretiyle beraber Diyarbakır'daki Kolordu'nun emrine girmek için hareket etmişti.¹⁰⁸ Ancak isyanın ardından Hükûmetin bölgede uygulamaya koyduğu politikalar menfaatini olumsuz etkilediği için daha sonra asi olmuştu.

¹⁰⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, İkinci Devre, Birinci İçtima Senesi, 38. İçtima: s. 757-797.

¹⁰¹ İsmet İnönü, *Hatıralar*, Yay. Haz.: Sabahattin Selek, Bilgi Yay., Ankara 2006, s. 533.

¹⁰² *Hâkimiyet-i Milliye*, 16 Nisan 1925.

¹⁰³ *Resmî Ceride*, 01.06.1925: Sayı:108.

¹⁰⁴ BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:128 6 923 s. 21.

¹⁰⁵ BCA, BKK Kataloğu, Fon:30 18 1 1 Yer:18 27 3.

¹⁰⁶ BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:114 27 78.

¹⁰⁷ Şadillili Vedat *Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyânlar 1*. Kon Yay., Ankara 1980, s. 122-123.

¹⁰⁸ *Aydın Tarihi*, Numara 14, 1341; Naşit Hakkı Uluğ, *Derebeyi ve Dersim*, Kaynak Yay., 3. Basım, İstanbul 2011, s. 49.

Haço, 10 Mart 1926 tarihinde Cumhuriyet ve şapka aleyhine propaganda yaparak hudut karakollarını bastı. Midyat ve Nusaybin havalisini tecavüze başladı. Ancak 41. Tümen'in gelmesi ile hadisenin büyümesine meydan verilmedi. Haço ve oğulları gördükleri tazyik üzerine Suriye'ye kaçmaya mecbur oldular.¹⁰⁹ Haço, Suriye'ye kaçtıktan sonra Hoybun örgütünün önemli isimlerinden birisi hâline geldi.¹¹⁰ Haço sonraki yıllarda çıkan Dersim isyanlarının önemli isimlerinden birisi olan Baytar Nuri ile de irtibatlı olmuştur. Baytar Nuri 1938 yılının Temmuz ayında Hasiçe'de Haço ile görüşmüştü.¹¹¹

Bölgede 1 Nisan 1926'da Eruh kasabasında Şeyh Abdurrahman, Eruhlı Yakup ve Karisan ağaların kumandasındaki 400- 500 kişilik bir kuvvet civara tecavüze başladı. Bu kalabalık çete evvela Pervari daha sonra Eruh kazalarını işgal etti. Ancak bu isyanın daha fazla uzamasına fırsat verilmeden 10 Nisan 1926 tarihinde yapılan askerî bir harekâtla isyan bastırıldı.

16 Nisan 1926 tarihinde Beytüşşebap ve Çölemerik civarında Ertuşi Aşireti Reisi İsmail Ağa 400 kadar adamıyla Çölemerik'i muhasara etmişti. Jandarma kuvvetlerinin müdafaası, seyyar jandarma alayının taarruzu üzerine muhasara defedilmiş, asiler tenkil olmuş ve bir kısmı da teslim olmuştur.

29 Nisan 1926'da İran hududu yakınında bulunan bazı köyler halkı İran'a kaçmak istemişlerdi. Bunlara karşı alınan tedbirler üzerine hudut bölüğü 500 kadar İran kazak neferiyle Kürtlerin tecavüzüne uğramıştır.¹¹² Bu aşiretler Burukan, Haydaran ve Takoriyan aşiretleri olsa gerektir. Zira bu aşiretler Şapka Kanunu sonrasında şapka giymeye itiraz etmişlerdi. Ağrı ve Muradiye'de bu sebeple çatışmalar çıkmıştı. Aşiretler Türkiye'yi terk ederek İran'a göç etmişlerdi. Olayların durulması üzerine daha sonra Reis-i Cumhur Atatürk'ün yönlendirmesiyle Van Valisi tarafından İran'a kaçan aşiretler geri çağırılmıştı. Çağrı üzerine Burukan, Haydaran ve Takoriyan aşiretlerinin büyük bir kısmı geri dönmüş ve Van'ın Muradiye ve Özalp ilçelerine yerleştirilmişti.¹¹³

Şeyh Sait isyanının üzerinden bir yıl geçtikten sonra bölgenin durumu hakkında Dâhiliye Vekili tarafından Başvekâlete 12/13 Temmuz 1926'da bir yazı gönderilmişti. Yazıda Şark tedibatının verimli neticelerle devam etmekte olduğu ve sonunun yakın olduğu vurgulanmıştı. Vekil, gerek asi reisleri ve gerekse asilerin tesiri ile Irak ve İran'a firar eden köyler halkının peyderpey teslim olduğu ve son günlerde hudutlarda şayanı ehemmiyet hadiselerine tesadüf olunmadığı, sıkıyönetim mıntıkası haricinde faaliyet halinde eşkıya çetesi mevcut olmadığı, yalnız Genç dâhilindeki Yado çetesinin takip ve tenkil edilmeye çalışıldığını bildirmişti.¹¹⁴

3 Temmuz 1927 tarihinde hududu geçen Ferzende, Bozu? ve Altın Diş idaresindeki kuvvetlerle Ağrı civarında Tuzluca'da yapılan çatışmalarda çetelerden bir kısmı imha edilmiş ve bir kısmı da kaçmıştı.¹¹⁵

Şeyh Sait isyanının ardından başlayan takip ve tarama faaliyetleri ve çetelerle mücadele devam ederken Başvekil İsmet Paşa 5 Kasım 1927 tarihinde Mecliste yaptığı konuşmada memleketin asayiş durumu hakkında bilgi vermişti. İsmet Paşa, Şeyh Sait ayaklanmasının ardından Doğu vilâyetlerinin bazı mıntikalarında umutsuzca eşkıyalık hareketlerinin devam

¹⁰⁹ BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:128 6 923 s. 22.

¹¹⁰ Prens Süreyya Bedirhan, *Kürt Davası ve Hoybun*, Çev.: Dilara Zirek, Med Yay., İstanbul 1994, s. 55-56.

¹¹¹ BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:264 35 781.

¹¹² BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:128 6 923 s. 22.

¹¹³ Ahmet Özer, *Doğu Anadolu'da Aşiret Düzeni*, Boyut Yay., İstanbul 1990, s.35.

¹¹⁴ BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:126 30 899.

¹¹⁵ BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:128 6 923 s. 23.

ettiğini söylemişti. O'na göre bu eşkıyalıklar Cumhuriyet'in nimet ve ıslahatında hususi menfaatleri zarar görenlerin çıkardığı olaylardı.¹¹⁶

Hükûmet, memleket dâhilinde fesat çıkaran ve de asayiş bozan kişi ve çeteler ile daha etkili mücadele için 1927 yılında bu konuşmanın üzerinden günler sonra Birinci Umumi Müfettişlik teşkilatını kurmuştu. Bu Müfettişliğe İbrahim Tali Bey atanmıştı.¹¹⁷ İbrahim Tali Bey'in görev bölgesine gitmesiyle birlikte fazla bir vakit geçirilmeden Seyyar Jandarma Alayları teşkil edilmişti. Bu alaylara ilişkin hazırlanan talimatname 22 Ocak 1928'de 6086 sayılı Kararname ile yürürlüğe konmuştu. Talimatname ile bu alaylar Umumi Müfettişlik emrine verilmişti.¹¹⁸ Bu uygulamadan devletin bozgunculara karşı fırsat vermeme yanlısı olduğunu anlıyoruz. Ancak bununla birlikte devlet şefkatli yüzünü de bölge halkına göstermekten geri durmamıştı. 9 Mayıs 1928 tarih ve 1239 sayılı "*Şark Mıntıkasında Muayyen Vilâyet ve Kazalarda Ceraim Takibatı ile Cezalarının Tecili Hakkında Kanun*" çıkartılmıştı.¹¹⁹ Kanun'la hariçte kalmış reislerin affedilmesi ve bölgede bir huzur ortamının oluşması arzulanıyordu.¹²⁰

Devletin bu iyi niyetine rağmen bölgede huzursuzluklar devam etmekteydi. 1929 yılında, Erzurum ve diğer Doğu vilâyetlerinde şekavet yapan ve gördüğü tazyik üzerine Suriye'ye kaçan Palulu Yado, 5 Eylül 1929'da çetesiyle hududu geçerek bölge asayişini bozmaya başlamıştı.¹²¹ Yado'nun bölgedeki faaliyetleri yakinen takip edilmekteydi. 12 Eylül 1929'da Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey tarafından Dâhiliyeye gayet acele notuyla gönderilen telgraf 16 Eylül'de Başvekâlete gönderilmişti. Bu telgrafta: Suriye'de kalmış olan Yado ile Cıbranlı Sadık'ın son günlerde Cemil Paşazadeler ve Ermenilerle birlikte Hasice'de Kürtlük namına mühim faaliyetlere başlayıp dâhile muhtelif çeteler geçirerek fesat çıkarmaya karar verdiklerinin anlaşıldığı belirtilmişti. Bu çetelerden Yado iki süvariden oluşan bir çete ile gizlice hududu geçerek 10 Eylül'de Diyarbekir'in kuzeyindeki Büyük Akviran köyünde ve Palu'da görülmüştü. Müfettişlik, birbirleriyle sıkı temas ve teşriki mesai içinde olan bu çetenin bir an evvel imhasını ve bunu da diğer bir iki çetenin takip eylemesi muhtemel olduğundan buna göre tedbirlerde bulunulmasını vilayetlerden ve 7. Kolordudan istemişti.¹²²

19-20 Eylül'de Dâhiliye Vekâletinden Başvekâlete bu sefer 15 mevcutlu Yado çetesinin 16-17 Eylül'de Palu'nun Kanıp köyüne geçtikleri, sevk olunan müfrezelerle Kayamem köyü civarında müsademe yaparak Çapakçur istikametine kaçtıkları, çete içinde bulunan Cemil Paşazade Ekrem'in Dersim'e geçerek Seyit Rıza'nın yanına gideceğinin haber alındığı ve Yado'nun tesadüf ettiklerine fikirlerinin eşkıyalık olmadığını söylediğinin haber alındığını bildirmişti.¹²³ Ancak Yado, aynı sene içinde çetesiyle birlikte etkisiz hale getirilmişti.¹²⁴

Görülüyor ki bu tarihlerde Yado çetesi daha önce olduğu gibi adi türden şekavet yapan bir çete olmaktan çıkmış, Suriye'deki Hoybun Cemiyetinin fikirlerine kapılıp Doğu'da Kürtlük faaliyeti içerisine girmiştir.

22 Aralık 1929'da Dâhiliye Vekili Şükrü Bey Başvekâlete gönderdiği yazıda Iğdır'ın Kiti ile Karakale arasındaki sırtları tutarak yolcuları soymak isteyen Timur çetesi ile 17 Aralık'ta meydana gelen müsademede eşkıyanın ondan fazla maktul ve bir o kadar da yaralı verdiği

¹¹⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, C. 1, Devre III, İçtima Senesi 1, s. 21.

¹¹⁷ BCA, BKK Kataloğu, Fon:30 18 1 1 Yer:26 67 17; T.C. Resmî Gazete, 18.12.1927 Sayı: 764.

¹¹⁸ T.C. Resmî Gazete, 31.01.1928, 802.

¹¹⁹ T.C. Resmî Gazete, 14.05.1928: 888.

¹²⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, C.3, Devre 3, İçtima Senesi 1, s. 269-270.

¹²¹ BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:128 6 923 s.23.

¹²² BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:113 9 771.

¹²³ BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:128 24 916.

¹²⁴ BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:128 6 923 s.23.

ancak iki askerin şehit ve yedisinin de yaralandığını belirtmişti.¹²⁵ Timur ve çetesi daha sonra 1930 yılı Eylül ayında cereyan eden Ağrı isyanlarının önemli isimleri arasında yer almıştı.¹²⁶ İsyân bastırılrsa da Timur bu günlerde İran'a firar ederek kurtulmuştu.¹²⁷ Hatırlanacağı üzere bu isyanı Hoybuncular çıkarmıştı. Bu da Timur'un bu yıllarda Hoybuncularla aynı maksada hizmet ettiğini bize göstermektedir.

Bu yıllarda sınır hatları boyunca Hoybuncuların faaliyetleri çok fazlaydı. Ancak 1929 yılında Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkasında Hoybuncuların en kuvvetli çetelerinin yaptıkları akınlar kendilerine pek pahalıya mal olmuştu. Ferzende'nin kumandasındaki çetelerin Haziran'da hududumuza girmek suretiyle yapmış olduğu taarruz başarısız olmuş, arkadaşı Altın Dış Osman da Tuzluca mıntıkasında ortadan kaldırılmıştı.¹²⁸ Ferzende de aynen Timur gibi Ağrı isyanının planlayıcıları ve failleri arasında yer almış, isyan bastırılınca İran'a firar etmişti.¹²⁹

Yine 1929 yılında Kulp, Silvan ve Lice mıntıkalarında görülen şekavet faaliyetleri, çetelerden bir kısmının imhasıyla neticelenmişti.¹³⁰

Devlet bölgede çetelerle mücadele ederken bu mücadeleyi olumsuz etkileyecek durumların da yaşandığını söyleyebiliriz. Bu durum bölgede görev yapan idareciler tarafından mahallinde yakinen görülmekte ve gerekli tedbirlerin alınması hususunda Ankara uyarılmaktaydı. Bu uyarıyı yapan isimlerden birisi de olağanüstü yetkilerle kurulan Birinci Umumi Müfettişliğin ilk Umumi Müfettişi İbrahim Tali Bey idi. İbrahim Tali Bey, bölgesindeki emniyet ve inzibatın teminindeki en önemli unsur olan jandarma ile ilgili mütalaalarını ve tekliflerini, Dâhiliye Vekilini atlayarak 4 Ocak 1930 tarihinde doğrudan Başvekâlete bir rapor olarak göndermişti. Rapora göre Umumi Müfettişlik mıntıkasındaki jandarma zabitlerinden bazıları üç seneden on seneye kadar oralarda ve hatta bir mevkide kalmak suretiyle halkla teklifsiz olmuştu. Bunlar, başka taraflara nakilden ümitlerini kestiklerinden bilhassa altı yedi seneden beri mühim ve ağır şartlar içinde görev yaptıklarından yorulmuş ve yıpranmıştı. Bu sebeple vazifelerine icap eden ciddiyetle sarılamıyorlardı. Bunların bir kısmı oralı kızlarla evlenmiş olduklarından aileler arasındaki iyi ve fena hallere bulaşmıştı. Hatta aile ve kabile nefretini resmi vazifelerin ifasına alet edinerek mühim vakaların zuhuruna da sebep olmuşlardı. Ancak bu şekildeki zabitlerin sayısı seyyar alaylar da dâhil olduğu halde 130'dan fazla değildi. İbrahim Tali Bey, bu zabitlerin değiştirilmesi ve bundan sonra da oradaki kolordu zabitleri gibi 3 seneden fazla kalmamalarının teminini istemişti.¹³¹ İbrahim Tali Bey'in bu konudaki talebine ne yönde cevap verildiğini belgelerden takip edememekteyiz. Ancak bu tespitler şüphesiz bölgedeki emniyet ve asayişin sağlanması hususunu etkilemekteydi.

24 Haziran 1930 tarihinde Seyit Resul ve Mahmut kumandasında bulunan eşkıya grupları Erciş mıntıkasındaki Beşinci Seyyar'a yapmış oldukları bir baskınla alaydan hayli efradı esir ve birkaç zabiti şehit etmiş ve yaralamıştı. Üzerlerine gönderilen kuvvetler bu eşkıya kuvvetlerini tamamen imha etmişti.¹³² Seyit Resul de yukarıda ifade ettiğimiz Timur ve Ferzende gibi Ağrı isyanının planlayıcıları ve uygulayıcıları arasındaydı.¹³³ Öyle ki Seyit Resul ve Mahmut'un yaptıkları şekavet, adi türden bir şekavet değildi. Bu şekavetin yaşandığı günlerde Van vilayeti

¹²⁵ BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:105 32 683.

¹²⁶ Halli, age, s.339.

¹²⁷ *Bir Türk Subayının Ağrı İsyanı Anıları*, Haz.: Rohat Alakom, Avesta Yay., İstanbul 2011, s.117-118.

¹²⁸ BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:128 6 923 s.24.

¹²⁹ *Bir Türk Subayının Ağrı İsyanı Anıları*, s.117-118.

¹³⁰ BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:128 6 923 s.24.

¹³¹ BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:69 36 454.

¹³² BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:128 6 923 s.24.

¹³³ Halli, age, s.179.

Erciş kazasının Zilan nahiyesinde bir ayaklanma çıkmıştı. Kör Hüseyin Paşa'nın oğulları Memo ve Nadir Zilan ayaklanmasını tertip etmişlerdi.¹³⁴ İşte bu durum da Seyit Resul'un aynen Zilan ayaklanmasını çıkartan grupla birlikte hareket ettiğini ve her iki grubunda aynı merkezden yönetildiğini bize göstermektedir. Seyit Resul, 1930 Ağrı isyanı bastırılınca İran tarafına firar eden isimler arasında yer almıştı.¹³⁵

1930 yılının son aylarında Ağrı bölgesinde isyanların çıkması dolayısıyla Doğu'daki çetelerle mücadelede çok önemli bir yere sahip seyyar jandarma kıtaları Ordu emrine verilmişti. Bunların 1931 yılında da Ordu emrinde bulunması 29 Mart 1931 tarihinde kararlaştırılmıştı.¹³⁶

1931 yılında İran'dan Ağrı'ya giren Şeyh Mustafa çetesi imha edilmişti.

21 Nisan 1931'de Süphan Dağı civarında eşkıyalık yapan Şeyh Cüneyt ve Kolihanı oğlu Bekir idaresindeki 100 kişilik çete ile Zilan'ın Şehir Pazar köyünde çatışma yaşanmıştı. Bu çatışmada çete dağıtılmıştı.¹³⁷

Bu yılların meşhur çetelerinden biri de Seyithan çetesi idi. Çete, 3 Mayıs 1931'de 30 mevcudu ile Muş'un Molla Nusret köyünü basmak suretiyle faaliyete geçmiş ve bir ay kadar Erzurum, Kars ve Bayazıt vilâyetleri dâhilinde eşkıyalık yaptıktan sonra takip müfrezelerinin şiddetli takipleri neticesinde eşkıyalığı daha fazla devam ettirememişti. Çete bir hayli kayıp verdikten sonra Suriye'ye kaçmıştı.¹³⁸

Yine 1930 ve 1931 yıllarında Muş, Erzurum ve Van mıntıklarında eşkıyalık yapan Alican çetesi ile Tevfik Bey müfrezesi arasında yapılan müsademedede Alican, ölü olarak ele geçirilmiş ve çete üyelerinden kurtulabilenlerden bir kısmı da güneye kaçmıştı.¹³⁹ Alican bu yıllarda Şeyh Sait isyanının besleyip büyüttüğü Kürtlük duygusu içerisinde bölge halkı tarafından milli kahramanlardan birisi olarak kabul ediliyordu.¹⁴⁰

1931 yılında Erzurum ve Erzincan vilâyetlerinde faaliyet gösteren Şaki Aliko ve Topal Hüseyin çeteleriyle yapılan müteaddit çatışmalar neticesinde Aliko ve Topal Hüseyin ve çeteleri efradından birçoğunun ölü olarak ele geçirilmesiyle bu çeteler de ortadan kaldırılmıştı.

Yine 1931 yılında Urfa vilayeti dâhilinde eşkıyalık yapan Ramazan çetesi efradından birçoğu etkisiz hale getirilmişti. Çete Suriye'de saklanma fırsatı bulduğundan bu günlerde tamamen ortadan kaldırılamamıştı.

Yine 1931 yılında Şeyh Sait isyanının başlıca sorumlularından olan Şeyh Hüseyin hakkında çıkan tevkif müzekkeresini infaz maksadıyla gönderilen müfrezelere 20 Haziran 1931'de Kalhas köyünde ateşle karşılık verilmişti. Şeyh Hüseyin, başına topladığı 50- 70 kişilik bir kuvvetle müteaddit mahallerde ve Diyarbakir'in Ekrek köyünde askerle çatışmıştı. Çete efradından birçoğunun ölmesi üzerine Şeyh Hüseyin, 18 Şubat 1932 tarihinde sağ olarak ele geçirilmiş ve çetesi ortadan kaldırılmıştır.

Yine 1931 yılında Diyarbakir, Bitlis ve Muş vilayetleri asayişlerini ihlâl eden Sabri Ahmo çetesiyle 20 kişiden ibaret Mehmet Çavuş, Hanili şaki Refo ve Homan çeteleri efradı kısmen ölü ve kısmen de sağ olarak yakalanmıştı.

¹³⁴ BCA, CHP Kataloğu, Fon:490 1 0 0 Yer:1580 440 2 lef 6.

¹³⁵ *Bir Türk Subayının Ağrı İsyanı Anıları*, s.117-118.

¹³⁶ BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:128 6 923 s.24.

¹³⁷ BCA, BMGM Kataloğu, Fon: 30 10 0 0 Yer:128 6 923 s.25.

¹³⁸ BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:128 6 923 s. 25.

¹³⁹ BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:128 6 923 s. 25.

¹⁴⁰ *Umumi Müfettişler Toplantı Tutanaqları-1936*, Haz.: M. Bülent Varlık, Dipnot Yay., Ankara 2010, s. 96-118.

Siirt ve Hakkâri vilayetleri mıntıkasında asayiş ihlal eden şaki Reyso çetesiyle Ali Abdo, Reşit Tahir ve şaki Bozu çeteleri efradından bir kısmının sağ ve bir kısmının da ölü olarak ele geçirilmesiyle bu çetelerin faaliyetine son verilmişti.

1931 yılında senelerden beri Diyarbekir'de eşkıyalık yapan Kör Şemo çetesi imha edilmişti.

Bu yılda yine Siirt, Van ve Muş havalisinde faaliyet gösteren Gürgür çetesi yapılan şiddetli takibat neticesi olarak 18 adamı ile teslim olmuş ve bu suretle çetenin faaliyetine son verilmişti.

Siirt vilayeti dâhilinde faaliyet gösteren Ramanlı Emin oğlu Şükrü çetesi üzerine devam eden şiddetli takibat neticesi olarak çetenin Suriye'ye kaçması sağlanmıştı.

Muş mıntıkasında 5 kişiden ibaret çetesiyle eşkıyalık yapan Cansurlu Abdullah, çetesini takibe memur müfrezelerle yaptığı müsademedede adamlarından birini ölü, diğerini yaralı olarak kaybedince kendisi de diğer adamları tarafından öldürülmüştü.

Van vilâyetinin asayişini ihlâl eden Kirdisli şaki Esat, oğluyla beraber yakalanmıştı.

Mardin vilâyetinin asayişini ihlâl ederek senelerden beri şekavet yapan Nuri Halil Hamo çetesi kısmen ölü ve kısmen de sağ olarak ele geçirilmişti.

Birkaç seneden beri eşkıyalık yaparak Van, Bayazıt ve Bitlis asayişini ihlâl eden Müküslü Adil öldürülmüş ve çetesi ortadan kaldırılmıştı.

1932 senesinde Bayazıt ve Van vilayetleri mıntıkasında faaliyet gösteren, sıkışınca da İran'a kaçan Müküslü Arif ile Reşo çetelerinin ehemmiyetsiz bir iki vakasından başka faaliyetleri görülmemiş ve müfrezelerin takibi neticesinde İran'a kaçmak mecburiyetinde kalmışlardı.

Van'da eşkıyalık yapan ve İran topraklarında barınan Dünya Malı çetesiyle muhtelif çatışmalar yapılmış ve çetenin azılı efradından birkaçı imha edilmişti.

Yine senelerden beri Diyarbekir vilâyeti asayişini bozarak eşkıyalık yapan Mestanlı eşkıya Musa çetesi alınan tertibat neticesi olarak tamamen ortadan kaldırılmıştı.

Diyarbekir, Muş, Erzurum ve Erzincan vilâyetlerinin asayişini ihlâl ve ara sıra çetesine siyasî bir cephe veren ve birçok jandarmayı şehit eden Zaza Hüseyin çetesi faaliyetine nihayet verilmiş, kendisi ve çete mensupları 9 Ekim 1932'de ölü olarak ele geçirilmiştir.

Senelerden beri Erzincan mıntıkasında eşkıyalık yapan ve "*canavarca hareketleriyle masum kimseleri ve jandarmalarımızı katl ve şehit eden*" Çolak Mehmet Ali, 23 Ekim 1932 tarihinde öldürülmüş ve çetesi dağıtılmıştı.

Erzurum vilayeti dâhilinde senelerden beri eşkıyalık yapan 1930 senesinde Taşkesen nahiye müdürü ile 11 askeri şehit eden Kelereşli Halil ve Rıza çeteleri tamamen imha edilmişti.

Urfa mıntıkasında eşkıyalık yapan Polat ve Koço çeteleri tamamen imha edilmişti.

1932 yılı Nisan ayında Palu'da Şeyh Sait'in kardeşi Şeyh Abdürrahim, yanında olduğu haber alınan bazı mahkûmların iadesi için görüşmek isteyen Hükûmet memuruna ve jandarma kumandanına Sırım köyünde ateşle karşılık vererek eşkıyalığa başlamıştı. Şeyh Abdürrahim daha sonra yapılan takibattan yakasını kurtaramayacağını anlamış ve Suriye'ye geçmişti.

Hatırlanacağı üzere daha önce Ağrı isyanları sırasında İran'a firar eden Seyit Resul, 1932 yılı Şubat ayında Ağrı Dağı'nda tekrardan Abdülhalef, Feto ve Faris çeteleri ile yuvalanmak

istemişti. Ancak kendileri de dâhil olmak suretiyle bu çeteler aynı yıl içerisinde ortadan kaldırılmıştır.¹⁴¹

Yine 1932 yılında Suriye'den gelen 40 kişilik Tefvik ve Feyzullah çetesi Muş, Erzurum ve Kars vilayetlerinde eşkıyalığa başlamışlardı. Bunlarla müfrezeler arasında yapılan çatışmalarda çete reisi Tefvik ile 20'den fazla adamı öldürülmüştü.

Garzan mıntıkasında 8 Eylül 1932 tarihinde Halil Simi çetesiyle yapılan çatışmada çete reisinin kardeşi ve iki kişi ölü olarak ele geçirilmiş ve çete efradı dağıtılmıştı.

Diyarbakir vilâyetinde dolaşan Emin Cevahir çetesiyle 5 Eylül 1932'de yapılan çatışmada çete reisi öldürülmüş ve çete dağıtılmıştı.

Siirt civarında Ahmet İskânî çetesi ile müfrezeler arasında vuku bulan çatışmada çete tamamen ortadan kaldırılmıştı.

Mutkili eşkıyalarla müfrezeler arasında Nemrut Dağı'nda yapılan çatışmada eşkıyadan 10 kişi öldürülmüş ve iki eşkıya sağ olarak yakalanmıştı.

1933 yılında ise Kiğı, Palu, Nazimiye ve Mazgirt mıntıkalarında dolaşan Kiğı'nın Çoban köyünden şaki Mehmet çetesi ortadan kaldırılmıştı.¹⁴²

Dâhiliye Vekâleti 1935 senesinde iç işleri hizmetine mahsus olarak "*Geçen dört yılda yapılan ve gelecek dört yıl içinde yapılacak işler hulâsası*" notu ile "*Jandarma*" adlı bir kitapçık hazırlamıştı. Bu kitapçıkta bu dört yılda yok edilen çetelerle ilgili bilgiler verilmişti. Kitapçıkta 1930 yılı başlarında adam soymak, ev ve köy basmak gibi güvenliğe tesir edecek hadiseleri meydana getiren silahlı ve toplu olarak dolaşan haydut çetelerinin sayısı 77 ve yoldaşlarının sayısı da 770 olarak verilmişti. Bunlardan 58'i Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkasında, 8'i Seyhan Kadirli, 3'ü Sivas, 3'ü Kayseri ve birer çete de Erzincan, Çorum, Muğla, Amasya ve Erzurum mıntıkalarında bulunuyordu.

Bu çetelerden araştırma bölgemiz olan Doğu ve Güneydoğu vilayetlerinden:

1931 yılında Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkasında 7, Erzurum'da 1 çete,

1932 yılında Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkasında 9, Erzincan'da 1 çete,

1933 yılında Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkasında 10, Malatya'da 1 çete,

1934 yılında Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkasında 11 çete yok edilmiş ve yine bu bölgeden dokuz çete de bir daha gelmemek üzere Suriye'ye kaçmıştı. Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkasında kalan ve sayısı 10'u geçmeyen çetelerin kovalanmasına bu tarihte devam edilmekteydi.¹⁴³

Görülüyor ki ülkede çete faaliyetlerinin en çok olduğu vilâyetler bu yıllarda Doğu vilayetleriydi. Kurulan Birinci Umumi Müfettişlik ve onun himaye ve kontrolündeki Seyyar Jandarma Alaylarının sıkı takibi bu çetelerin ortadan kaldırılmasını sağlamıştı.

Cumhuriyet'in ilk on yılında şimdiye kadar bahsini ettiğimiz bu çetelerin de dahli olan asayiş olaylarına ilişkin aşağıda bir tablo verilmiştir. Bu tabloya da (Tablo 1.) baktığımızda Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun ülke dâhilinde asayiş sağlamak için yolun başında işlerinin hiç de kolay olmadığını bir kez daha anlıyoruz. Ancak 1923 yılına göre Cumhuriyet'in onuncu yılında, asayiş olaylarında ciddi anlamda bir azalma görülmüştür.

¹⁴¹ BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:128 6 923 s. 25-28.

¹⁴² BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:128 6 923 s. 37.

¹⁴³ *Jandarma, Dâhiliye Vekilliği İç İşleri hizmetine mahsustur.* Başvekâlet Matbaası, Ankara 1935, s.15-16.

Tablo 1. Cumhuriyetin İlanından 1933 Senesi İlk Altı Ayına Kadar Memleket Dâhilinde Görülen Asayiş İhlâl Eden Vaka Sayısı (1923-1933)¹⁴⁴

Sene	Siyasi şekavet	Adi şekavet	Yol kesmek	Dağa adam kaldırma	Silahlı gasp	Katl	Cebr-i sirkat	Hayvan hırsızlığı	Haneye taarruz
1923	0	25	42	0	149	218	94	263	10
1924	332	331	563	78	2.234	3.688	884	2.993	200
1925	169	231	131	368	2.465	2.316	900	2710	150
1926	5	130	204	16	778	1.347	200	500	677
1927	4	85	904	104	483	778	87	400	373
1928	10	47	119	34	718	2.420	389	1.389	380
1929	5	55	145	6	641	2.907	379	587	387
1930	10	40	233	5	670	2.975	327	584	489
1931	2	30	330	19	645	928	500	1.988	1.988
1932	2	31	128	2	279	274	89	269	86
1933	0	25	10	0	20	108	0	19	58

Tablodan takip edileceği üzere ülkedeki tüm vaka çeşitlerinden 1923 yılında toplamda 801 vaka yaşanmıştır. Bu sayı 1924 yılında 11.303 ve 1925 yılında 9.440 olarak kayıtlara geçmiştir. Bu yılların Nasturi isyanı ve Şeyh Sait isyanı yılları olduğu düşünülecek olursa eğer sayının artış sebebi tahmin edilecektir. 1926 yılında asayişin bölgede büyük ölçüde sağlanmasıyla vaka sayısı birdenbire 3.857'ye düşmüştür. Bu genel tablodaki vakaların daha çok Doğu vilâyetlerinde yaşandığını bize düşündüren bir diğer husus ise daha önce de ifade ettiğimiz gibi 1930 yılı başlarında ülkedeki 77 çeteden 58'inin Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkasında faaliyet göstermesiydi.

1927 yılında Birinci Umumi Müfettişlik ve ardından çetelerle mücadele maksadıyla kurulan Seyyar Jandarma Alayları asayişin sağlanması hususunda büyük başarılarla imza atmıştı. Öyle ki 1933 yılında ülkede siyasî şekavet vakası yaşanmamıştı. Oysaki bu teşkilatlar yokken Şeyh Sait isyanı öncesi ve isyan yılları olan 1924 yılında 332 ve 1925 yılında 169 siyasî şekavet vakası yaşanmıştı. 1933 yılında ülkedeki tüm vaka sayısının 185 olduğu dikkate alınacak olursa bu teşkilatların ve verilen mücadelenin önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Ülkede 1924 yılındaki anayasal düzenlemenin yapıldığı tarihte 74 vilayet bulunuyordu. Ancak bu sayı zamanla değişmişti. Örneğin 1927'de 63 iken 1935'te 57'ye düşmüştür.¹⁴⁵ Aşağıdaki tabloda (Tablo 2.) Cumhuriyet'in onuncu yılındaki idari teşkilatlanma içerisinde yer alan 14 Doğu vilayetinde 1926 yılından 1933 yılı ilk altı ayına kadar yaşanan asayiş olaylarının toplu bir listesi verilmiştir. Bu tabloda günümüzde olup da yer almayan vilayetler o zamanki idari teşkilatlanma içerisinde hangi vilayette yer alıyorsa o vilayetin içerisinde verilmiştir.

¹⁴⁴ BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:128 6 923, s. 46.

¹⁴⁵ BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:68 432 9.

Tablo 2. 1926 Yılından 1933 Senesi İlk Altı Ayına Kadar Doğu ve Güneydoğu Vilayetleri Dâhilinde Asayişî İhlâl Eden Vaka Sayısı¹⁴⁶

Vilâyetin ismi	Sene	Siyasi şekavet	Adi şekavet	Yol kesmek	Dağa adam kaldırma	Silahlı gasp	Katl	Cebr-i sırkat	Hayvan hırsızlığı	Haneeye taarruz
Bayazıt	1926	0	22	2	1	48	49	5	0	0
	1927	0	34	6	0	67	34	1	4	0
	1928	0	14	2	0	49	45	0	0	1
	1929	0	7	3	0	20	39	1	5	3
	1930	0	7	6	0	11	59	1	5	2
	1931	0	3	0	0	4	1	0	2	0
	1932	2	2	6	0	2	10	1	7	2
	1933	0	0	1	0	0	0	0	0	0
Diyarbakir	1926	2	0	0	0	21	26	1	1	1
	1927	0	1	0	0	21	39	17	9	8
	1928	0	1	1	0	51	54	0	27	5
	1929	2	4	2	0	55	61	2	4	39
	1930	0	0	5	0	51	108	5	13	7
	1931	0	5	7	2	28	12	0	3	2
	1932	0	4	14	0	37	0	3	13	4
	1933	0	0	10	0	2	6	0	2	5
Elâziz	1926	0	0	2	0	28	41	0	0	2
	1927	1	0	1	0	8	35	0	0	3
	1928	1	0	2	0	25	26	5	0	0
	1929	0	0	0	0	22	69	22	3	3
	1930	0	0	2	0	30	100	2	4	4
	1931	0	6	1	0	14	5	0	8	1
	1932	0	9	15	0	67	50	4	20	5
	1933	0	0	6	0	1	9	0	7	15

¹⁴⁶ BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:128 6 923, s. 55-64.

Cumhuriyet'in İlk On Yılında Doğu Vilayetlerinde Emniyet ve Asayiş Sağlama Faaliyetleri

Vilâyetin ismi	Sene	Siyasi şikâyet	Adi şikâyet	Yol kesmek	Dağa adam kaldırma	Silahlı gasp	Katl	Cebr-i sırkat	Hayvan hursuzluğu	Haneye taarruz
Erzincan	1926	0	3	5	0	25	18	6	1	2
	1927	0	0	1	0	39	22	3	2	15
	1928	0	0	3	0	24	17	7	6	17
	1929	0	0	1	0	11	29	2	0	11
	1930	0	1	1	0	11	39	1	0	11
	1931	0	2	1	0	2	0	0	1	0
	1932	0	1	4	0	29	20	3	15	2
	1933	0	0	0	0	0	2	0	1	0
Erzurum	1926	0	0	0	0	5	12	0	3	7
	1927	0	0	1	0	6	11	0	0	4
	1928	0	0	0	0	10	12	3	5	10
	1929	0	0	1	0	2	26	0	1	3
	1930	0	1	2	0	3	39	1	2	2
	1931	0	2	0	0	3	1	0	0	0
	1932	0	3	5	0	9	4	3	10	3
	1933	0	0	1	0	0	0	0	0	1
Gaziantep	1926	0	0	0	0	23	77	0	4	5
	1927	0	5	0	0	36	91	0	12	15
	1928	0	3	0	0	24	106	2	5	9
	1929	0	1	0	0	27	107	2	14	13
	1930	0	0	0	0	18	120	0	5	11
	1931	0	0	2	0	1	0	0	0	1
	1932	0	0	1	0	0	10	2	6	1
	1933	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Hakkâri	1926	0	0	0	0	0	5	0	0	0
	1927	0	0	0	0	0	2	0	0	0
	1928	0	1	0	0	0	5	0	2	0

Vilâyetin ismi	Sene	Siyasi şekavet	Adi şekavet	Yol kesmek	Dağa adam kaldırma	Silahlı gasp	Katl	Cebr-i sırkat	Hayvan hırsızlığı	Haneve taarruz
	1929	0	1	0	0	0	9	0	0	0
	1930	0	0	1	0	2	15	0	1	0
	1931	0	3	0	0	2	0	0	0	0
	1932	0	2	2	0	0	0	3	8	2
	1933	0	0	1	0	0	0	0	0	2
Kars	1926	0	0	2	0	9	15	1	7	5
	1927	0	0	0	0	7	27	2	18	12
	1928	0	4	4	1	18	26	2	37	11
	1929	0	1	5	0	11	24	4	18	7
	1930	0	1	3	0	5	19	12	1	6
	1931	0	1	0	0	0	1	0	0	0
	1932	0	1	8	0	10	10	0	8	1
	1933	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Malatya	1926	0	0	3	0	8	21	12	8	4
	1927	0	3	0	0	5	23	2	3	6
	1928	0	0	5	0	8	37	7	7	12
	1929	0	3	7	0	30	63	6	16	19
	1930	0	0	2	1	1	44	6	11	36
	1931	0	0	2	0	0	0	0	1	0
	1932	0	0	1	0	1	15	3	5	2
	1933	0	0	0	0	0	4	0	0	0
Mardin	1926	1	1	1	0	55	49	21	0	6
	1927	0	3	1	0	31	43	10	0	5
	1928	0	0	0	0	18	52	5	4	2
	1929	0	0	0	0	28	88	4	6	2
	1930	0	0	0	0	31	113	2	1	0
	1931	0	6	3	0	15	10	0	2	0

Cumhuriyet'in İlk On Yılında Doğu Vilayetlerinde Emniyet ve Asayiş Sağlama Faaliyetleri

Vilâyetin ismi	Sene	Siyasi şikâyet	Adi şikâyet	Yol kesmek	Dağa adam kaldırma	Silahlı gasp	Katl	Cebr-i sırkat	Hayvan hursızlığı	Haneve taarruz
	1932	0	2	5	0	13	4	2	15	4
	1933	0	0	14	0	0	9	0	1	4
Muş	1926	0	2	0	0	13	7	0	1	0
	1927	28	16	1	0	12	9	0	0	0
	1928	0	2	1	1	13	13	1	1	27
	1929	0	1	0	0	3	20	2	0	0
	1930	0	0	7	0	13	39	5	2	1
	1931	0	3	3	0	4	0	0	0	0
	1932	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	1933	0	3	5	1	18	0	3	10	2
Siirt	1926	1	0	3	0	10	9	0	3	1
	1927	0	6	0	0	14	12	2	1	1
	1928	0	0	0	0	19	19	3	0	1
	1929	1	0	0	0	30	19	4	1	10
	1930	0	1	0	1	15	29	0	2	1
	1931	0	2	3	4	6	0	0	0	0
	1932	0	0	0	0	10	0	3	10	2
	1933	0	0	0	0	11	7	0	2	0
Urfa	1926	1	6	2	0	31	37	4	29	3
	1927	2	19	1	0	60	44	17	4	8
	1928	2	5	1	14	105	81	8	15	13
	1929	1	3	6	0	80	82	16	7	0
	1930	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	1931	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	1932	0	3	5	0	18	0	0	18	3
	1933	0	0	3	0	2	3	0	4	9
Van	1926	0	15	1	0	36	18	6	9	1

Vilâyetin ismi	Sene	Siyasi şekavet	Adi şekavet	Yol kesmek	Dağa adam kaldırma	Silahlı gasp	Katl	Cebr-i sırkat	Hayvan hursızlığı	Haneve taarruz
	1927	0	1	2	0	24	17	4	2	4
	1928	0	0	0	1	7	16	8	2	2
	1929	0	10	0	0	15	21	0	1	4
	1930	0	0	2	0	16	29	0	2	1
	1931	0	5	0	0	3	0	0	0	0
	1932	0	1	4	0	8	4	0	8	1
	1933	0	0	0	0	0	4	0	3	3
Toplam		45	278	243	27	1.874	2.913	295	547	502

Bu tablo, yukarıdaki “Cumhuriyetin ilânından 1933 senesi ilk altı ayına kadar memleket dâhilinde görülen asayiş ihlâl eden vaka sayısı (1923-1933)” tablosu da dikkate alınarak incelendiğinde ülke dâhilinde özellikle bazı vakaların Doğu vilayetlerinde daha çok yaşandığını bir kez daha bize göstermektedir. Verilere baktığımızda Muş vilayeti için 1927 yılında kaydedilen siyasi şekavet sayısının 28 olarak kaydedildiğini görürüz. Ancak bu sayının yanlış olma ihtimali çok yüksektir. Zira aynı belgede yer alan ülkedeki tüm vilayetleri gösteren tabloda 1927 yılındaki siyasi şekavet sayısı yalnızca 4 olarak verilmiştir ki Şeyh Said isyanının sonlandığını da dikkate aldığımızda bu sayının doğru olma ihtimali daha yüksektir. Cumhuriyet’in ilk on yılında Doğu vilayetlerinde çete sayısının daha fazla olduğu gerçeği bu çetelerin sebebiyet verdiği asayiş olaylarına hemen yansımıştı. Örneğin 1926 ve 1933 yılları arasında ülkede toplamda 443 adi şekavet vakası yaşanırken bu sayının 278’i Doğu vilayetlerinde yaşanmıştı. Yine bu yıllar arasında 4.234 silahlı gasp vakası yaşanırken bu sayının 1.874’ü Doğu vilayetlerinde yaşanmıştı. Bu durum özellikle yukarıda da belirttiğimiz gibi Birinci Umumi Müfettişliğin kurulmasıyla sistemli hale gelen silah toplama faaliyetinin başlamasıyla birlikte 1930 yılından itibaren düşme eğilimi göstermiştir.

Çetelerle mücadele edilirken bir diğer önemli faaliyet, bölgede asayiş ihlalde en büyük etken olan silahların toplanması meselesiydi. Yine Birinci Umumi Müfettişlik teşkilatına bağlı birlikler bu anlamda büyük bir mücadele örneği vermişler, kısa zamanda bölgenin silahlardan temizlenmesi adına büyük işlere imza atmışlardı.

Tablo 3. 1928-1932 Yılları Arasında Birinci Umumi Müfettişlik Mıntıkasında Toplanan Silah Miktarı¹⁴⁷

Senesi	Silah miktarı
1928	208
1929	550
1930	4.070
1931	3.172
1932	14.949
Toplam	22.949

Tablodan görüldüğü üzere Umumi Müfettişlik teşkilatının kurulduğu yıl içerisinde, 1928 yılında silahlar toplanmaya başlamıştı. Mücadeleye 1930 yılında hız verilmişti. Beş yıllık bir faaliyet sonrası bölgeden 22.949 adet silah toplanmıştı ki bu rakam da bölgede bu tarihten sonra asayiş ihlâl eden vakaların sayısının azalmasında bu silahların toplanmasının ne denli etkili olduğunu bize göstermektedir.

Sonuç

Cumhuriyet'i kuran kadro yıllarca süren savaşların ardından ülke dâhilinde, devlet olmanın gereklerinden biri olan emniyet ve asayişin sağlanması meselesini öncelikli konuları arasında ele aldı. Ancak bu istek özellikle Doğu ve Güneydoğu vilayetlerinde bazı kesimlerin çıkarlarına zarar verdiği için bunlar devlete karşı tepki göstererek isyan etmişlerdi. Ülkenin diğer bölgelerinden farklı olarak Doğu vilayetlerinde isyanların daha fazla görülmesinin sebeplerini bölgenin sosyo-kültürel, jeopolitik, coğrafi ve merkezden uzak olması şartlarına bağlayabiliriz.

Biz bu makalede, Cumhuriyet'in ilanından onuncu yıl kutlamalarının yapıldığı 1933 yılına kadar geçen süreçte yani ilk on yılda, devletin Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilayetlerinde emniyet ve asayiş sağlama faaliyetlerini ele aldık. Ancak burada ilk on yıl içerisinde bölgede meydana gelen en önemli asayiş olaylarından Şeyh Sait ve Ağrı isyanlarına bu isyanlar daha önce birçok araştırmaya konu edinildiği için sadece ana hatlarıyla değindik. Bizim asıl değindiğimiz hususlardan birincisi bu isyanların gölgesinde kalmış ancak bu isyanların sonuçları olarak değerlendireceğimiz Raçkotan ve Raman tedip harekâtı, Mutki ayaklanması, Bicar tenkil harekâtı, Savur tenkil harekâtı ve Oramar ayaklanması olmuştur. İkincisi ise Cumhuriyet'in ilk on yılı içerisinde devletin Doğu'da çetelerle mücadelesiydi.

Birinci husustaki tedip ve tenkil harekâtlarının Şeyh Sait isyanının sonuçları arasında yer aldığını söyleyebiliriz. Şöyle ki Şeyh Sait isyanı her ne kadar Nisan-Mayıs 1925 tarihinde bastırılmış olsa da isyanın kalıntılarını temizlemek yıllar sürmüştü. Devlet, Şeyh Sait'i ele geçirdikten sonra bölgedeki birliklere, isyana fiili olarak katılan ya da yardım ve yataklık eden kişi ve aşiretlerin bir daha bölge güvenliğini tehdit etmemesi için gereken tedbirleri alması talimatını vermişti. Bunun için isyanda dahil olan kişilerin yakalanıp adalete teslim edilmesi ve bölgeden silahların toplanması gerekiyordu. Ancak isyana katılanların yanı sıra bölgedeki bazı kişi ve aşiretler bu durumdan hiç hoşnut olmamışlar ve devlete karşı isyan etmişlerdi. Devletin kararlı tutumu sayesinde bölgedeki asi aşiretler çok geçmeden bir kaç yıl içerisinde tedip

¹⁴⁷ BCA, BMGM Kataloğu, Fon:30 10 0 0 Yer:128 6 923, s. 31.

edilmişti. Bu süreçte isyan eden bazı kişi ve aşiretler isyanlarına Kürtlük kimliği kazandırarak taraftar toplamaya çalışmıştı.

Devletin Cumhuriyet'in ilk on yılında Doğu vilayetlerinde asayiş sağlaması için mücadele ettiği diğer bir önemli husus bölgedeki çetelerdi. Cumhuriyet'in başında memleket dâhilinde 80 kadar çete vardı. 1930'lu yılların başında ise çete sayısı 77 idi ve bu çetelerin büyük bir kısmı bizim çalışma bölgemiz olan Doğu ve Güneydoğu vilayetleriydi. Bölgede çete sayısının fazla olması ve bu çetelerin varlığını uzun süre sürdürmesinde elbette ki birçok etken vardı. Öncelikle şunu ifade edebiliriz ki bölgenin coğrafi yapısı ve jeopolitik konumu çetecilik için çok müsaitti. Çeteler her sıkıştıklarında kendilerine kucak açan güneydeki İngiliz ve Fransız mandası altındaki Irak, Suriye ve İran topraklarına rahatlıkla geçebilmekteydi. Çeteler aldıkları dış destek ve Kürtçülük kışkırtmasıyla bölgedeki faaliyetlerini yıllarca sürdürmüşlerdi.

Devlet, Şeyh Sait isyanı sonrasında isyan artıklarını temizledikten sonra bölgede kalıcı bir emniyet ve huzur ortamı tesis etmek için birçok amaca hizmet etmek maksadıyla Birinci Umumi Müfettişlik teşkilatını kurmuştu. Müfettişliğin öncelikli görevi bölgede asayiş sağlamaktı. Bu maksatla bölgedeki çetelerle etkin mücadele için Seyyar Jandarma Alaylarının kurulumu sağlandı. Bunun yanı sıra Şeyh Sait isyanından sonra başlatılan silah toplama işine 1928 yılından itibaren hız verildi. Bir kaç yıl içerisinde on binlerce silah bölgeden toplandı. Bu süreçte Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey'in gayretleri takdire şayandı. Müfettişlik ve Seyyar Jandarma Alaylarının sıkı takibi sayesinde Cumhuriyet'in onuncu yılına gelindiğinde bölgedeki çeteler neredeyse bitme noktasına gelmişti. Bu durum devletin tuttuğu istatistik sonuçlarına da yansımıştı. Böylelikle yeni Türk devleti Şeyh Sait isyanından sonra almış olduğu idari, askeri ve siyasi tedbirler sayesinde on yılın ardından Doğu'da emniyet ve asayiş büyük ölçüde sağladı. Bu da Cumhuriyet kadrolarının o yıllarda gerçekleştirdiği birçok başarıdan sadece biriydi.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BMGM (Muamelat Genel Müdürlüğü) Kataloğu

Fon:30 1 0 0 Yer:68 432 9.

Fon:30 10 0 0 Yer:105 32 683.

Fon:30 10 0 0 Yer:110 740 17.

Fon:30 10 0 0 Yer:112 13 758.

Fon:30 10 0 0 Yer:113 771 1.

Fon:30 10 0 0 Yer:113 9 771.

Fon:30 10 0 0 Yer:114 27 78.

Fon:30 10 0 0 Yer:114 27 788.

Fon:30 10 0 0 Yer:115 804 16 lef 1.

Fon:30 10 0 0 Yer:116 805 6.

Fon:30 10 0 0 Yer:126 30 899.

Fon:30 10 0 0 Yer:128 11 920.

Fon:30 10 0 0 Yer:128 11 920.

Fon:30 10 0 0 Yer:128 24 916.

Fon:30 10 0 0 Yer:128 6 923.

Fon:30 10 0 0 Yer:264 35 781.

Fon:30 10 0 0 Yer:69 36 454.

BKK (Bakanlar Kurulu) Kataloğu

30 18 1 1 Yer:12 76 17.

30 18 1 1 Yer:18 27 3.

Fon: 30 18 1 1 Yer:12 77 1.

Fon: 30 18 1 1 Yer:13 15 10.

Fon:30 18 1 1 Yer:12 76 17.

Fon:30 18 1 1 Yer:26 67 17.

Fon:30 18 1 1 Yer:7 12 24.

Fon:30 18 1 1 Yer:7 7 38.

Fon: 30 18 1 1 Yer:12 76 17.

CHP (Cumhuriyet Halk Partisi) Kataloğu

Fon: 490 1 0 0 Yer:1580 440 2.

Fon:490 1 0 0 Yer:1 2 21.

Fon:490 1 0 0 Yer:1580 440 2.

Fon:490 1 0 07 1 4 4.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

DH.KMS 16/30 İef 3.

Genel Kurmay Başkanlığı Atase Arşivi

Kutu No: 3, Gömlek No: 113.

2. Resmi Yayınlar

Jandarma, Dâhiliye Vekilliği İç İşleri hizmetine mahsustur. Başvekâlet Matbaası. Ankara 1935.

TBMM Zabıt Ceridesi, C. 16, Devre 1, İçtima Senesi 2.

TBMM Zabıt Ceridesi, C: 9, Devre: 3.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C: 14, İçtima Senesi: II, TBMM Matbaası, Ankara 1976.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C: 19, İçtima Senesi: II, TBMM Matbaası, Ankara 1977.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, C: 9, İçtima Senesi: II, s. 5-21, (18 Ekim 1924).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, İçtima Senesi II, TBMM Matbaası, Ankara 1976.

TBMM Zabıt Ceridesi, İkinci Devre, Birinci İçtima Senesi, 38. İçtima.

TBMM Zabıt Ceridesi. C. 1, Devre III, İçtima Senesi 1.

TBMM Zabıt Ceridesi. C. 16, Devre 1, İçtima Senesi 2. TBMM Matbaası, Ankara.

TBMM Zabıt Ceridesi. C.3, Devre 3, İçtima Senesi 1, TBMM Matbaası, Ankara.

TBMM Zabıt Ceridesi. C:4, Devre II, İçtima Senesi I, TBMM Matbaası. Ankara.

TBMM Zabıt Ceridesi. İkinci Devre, Birinci İçtima Senesi, 38. İçtima, TBMM Matbaası, Ankara.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, C: 24, İçtima: 3, TBMM Matbaası, Ankara 1960.

3. Süreli Yayınlar

Akşam

Ayın Tarihi

Hâkimiyet-i Milliye

Resmî Cerîde /T.C. Resmî Gazete

4. Kitaplar

ALAKOM, Rohat, *Xoybûn Örgütü ve Ağrı Ayaklanması*, Avesta Yay. İstanbul 2011.

ALİ KEMALİ, *Erzincan Tarihi, Coğrafî, İktimai, Etnoğrafî, İdari, İhsai Tetkikat Tecrübesi*, Resimli Ay Matbaası, 1932

ARVASI, S. Ahmet, *Doğu Anadolu Gerçeği*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1986.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk*, (1919- 1927), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Ankara 1997.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Tek Adam Mustafa Kemal, Üçüncü C. 1922-1938*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011.

AYDOĞAN, Erdal, *Türk Siyasi Hayatında Dr. İbrahim Tali Mustafa Kemal'le Trablusgarp'tan Cumhuriyet'e*, Yeditepe Yay., İstanbul 2008.

BEDİRHAN, Prens Süreyya, *Kürt Davası ve Hoybun*, Çev.: Dilara Zîrek, Med Yay. İstanbul 1994.

BEŞİKÇİ, İsmail, *Doğu Anadolu'nun Düzeni Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller*, e Yay., Ankara 1970.

Bir Türk Subayının Ağrı İsyanı Anıları Haz: Rohat Alakom. Avesta Yay., İstanbul, 2011

BRUÏNESSEN, Martin van, *Ağa, Seyh, Devlet*, İletişim Yay., İstanbul 2013.

BURGAÇ, Murat, *Türkiye'de Umumi Müfettişliklerin Kurulması ve Trakya Umumi Müfettişliği*, Atam Yayınları, Ankara 2013.

CEBESÖY, Ali Fuat, *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete I-II*, Yay. Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 2007.

CEMAL, Behçet, *Şeyh Sait İsyanı*, Sel Yay., t.y.

- DARKOT, Besim, "Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri Hakkında" *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı: 13-14, 1955.
- DERSİMİ, M. Nuri, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Doz Yay., İstanbul 2012.
- Genelkurmay Belgelerinde Kürt isyanları II*, Kaynak Yay., İstanbul 2011.
- GİRİT, Oya, *Millî Mücadele Dönemi Kürtçülük Hareketi*, (Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1994.
- HALLI, Reşat, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)*. Genelkurmay Basımevi, Ankara 1972.
- İhsan Nuri Paşa, *Ağrı Dağı İsyanı*, Med Yay., İstanbul 1992.
- İNÖNÜ, İsmet, *Hatıralar*, Yay. Haz.: Sabahattin Selek, Bilgi Yay., Ankara 2006.
- K. Doğan, Dirik, *Atatürk'ün İzinde, Vali Paşa Kâzım Dirik Bandırma Vapurundan Halkın Kalbine*, Gürer Yay., İstanbul 2008.
- KADRİ CEMİL PAŞA (Zinar Silopî), *Doza Kurdistan (Kürdistan Davası) Kürt Milletinin 60 Yıllık Esareten Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, Yay. Haz.: Mehmet Bayrak, Özge Yay., Ankara 1991.
- KALAFAT, Yaşar, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait İsyanı Olayı, Karakteri, Dönemi'ndeki İç ve Dış Olaylar*, Boğaziçi Yayınları, Ankara 1992.
- KANDEMİR, Feridun, *Hatıraları ve Söylemedikleri ile Rauf Orbay*, Sinan Matbaası, İstanbul 1965.
- KARABEKİR, Kazım, *Kürt Meselesi*, Haz.: Faruk Özerengin, 12. Baskı, Emre Yay., İstanbul 2004.
- KOCA, Hüseyin, *Yakın Tarihten Günümüze Hükûmetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları*, Mikro Yayınları, Konya, 1998.
- KOÇAK, Cemil, *Umumi Müfettişlikler, İletişim Yay.*, İstanbul 2011.
- KOÇAŞ, M. Sadi, *Kürtlerin Kökeni ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği*, İstanbul 1990.
- KODAMAN, Bayram *Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987.
- LEWİS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK Yay., Ankara 2007.
- MADANOĞLU, Cemal, *Anılar (1911-1938)*, Çağdaş Yay., İstanbul 1992.
- MERAY, Seha L., Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çökmüş Belgeleri*, Ankara 1995.
- MINORSKY, Vladımır, Thomas Bois, *Kürt Milliyetçiliği*, Örgün Yay., İstanbul 2008.
- MUMCU, Uğur, *Kürt- İslam Ayaklanması 1919-1925*, Tekin Yay., İstanbul, t.y.
- ÖKE, Mim Kemal, *Musul-Kürdistan Sorunu 1918-1926*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul, 2002.
- ÖRGEEVREN, Ahmet Süreyya, *Şeyh Sait ve Şark İstiklâl Mahkemesi*, Yay. Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 2002.
- ÖZER, Ahmet, *100 Soruda Kürt Sorunu*, Hemen Kitap, İstanbul 2013.

- ÖZER, Ahmet, *Doğu Anadolu'da Aşiret Düzeni*, Boyut Yay İstanbul 1990.
- ÖZTÜRK, Saygı, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, İstanbul 2008.
- SASUNİ, Garo, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. YY'dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*, Med Yay., İstanbul 1992.
- SEFEROĞLU, Şükrü Kaya, Halil Kemal Türközü, *101 Soruda Türklerin Kürt Boyu*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1982;
- SEFEROĞLU, Şükrü Kaya, Halil Kemal Türközü, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri-Osmanlı Beylikleri İle Kürt Türkleri Tarihi*, Haz.: Nazmi Sevgen, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1982.
- Son Teşkilat-ı Mülkiyede Köylerimizin Adları*, Dâhiliye Vekâleti Nüfus Müdüriyet-i Umumiyesi 1928.
- SOYSAL, İsmail *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, C: 1, TTK Yay., Ankara 1989.
- Şadillili Vedat, *Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar I*, Kon Yay., Ankara 1980.
- ŞİMŞİR, Bilal *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu (1924-1938)*, Şeyh Sait, Ağrı ve Dersim Ayaklanmaları. TTK., Ankara 1991.
- ŞİMŞİR, Bilal, *Kürtçülük 1787-1923*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2010.
- ŞİMŞİR, Bilal, *Kürtçülük II 1924-1999*, Bilgi Yayınevi, 2011.
- ŞÜKRÜ MEHMET, *Kürt Sorunu*, Haz.: Ş. Vedat, Kamer Yayınları, İstanbul 1998.
- Türk İstiklâl Harbi, C: VI, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar*, T.C. Genelkurmay Harp Dairesi Başkanlığı Resmî Yayınları, Ankara 1964.
- ULUĞ, Naşit Hakkı, *Derebeyi ve Dersim*. Kaynak Yay., 3. Basım, İstanbul 2011.
- Umumî Müfettişler Toplantı Tutanakları-1936*. Haz.: M. Bülent Varlık. Dipnot Yay. Ankara 2010.
- YEĞEN, Mesut, *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, İletişim Yay., İstanbul 2013.
- ZÜRCHER, Erik jan, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, İletişim Yay., İstanbul 2010.

5. Makaleler

- AKDAĞ, Mustafa, "Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri 1730-1839", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: VIII, S: 14, Ankara 1975, ss.51-61.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, "Osmanlı Tarihinden Günümüze Tarihte Kürtler", *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyumu, 6-8 Eylül 2012*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013, ss.13-32.
- AYDOĞAN, Erdal, "Yeni Belgeler Işığında Bitlis Vukuatı," *Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlı'dan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyumu, 6-8 Eylül 2012*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013.
- DEĞERLİ, Esra Sarıkoyuncu, "Ağrı İsyanlarında Yabancı Parmağı (1926-1930)", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2008, Sayı: 18, ss. 113-132.

- ERASLAN, Cezmi, "I. Sasun İsyanı Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Karşılaştığı Siyasî ve Sosyal Problemler", *Kafkas Araştırmaları*, 1996.
- KARDAŞ, Abdülaziz "Cumhuriyet Döneminde Sason İsyanları ve Alınan Tedbirler", *The Journal of Academic Social Science Studies*, No: 43, 2016, ss. 49-70.
- KARTIN, Cengiz, "Binbaşı Edward Charles Noel'in Kürtler Üzerine Çalışmaları", *Tarihte Kürtler ve Türkler Sempozyumu Bildiriler 9-10 Ocak 2014*, C: 3, TTK Yayınları, Ankara 2012.
- KILIÇ, Orhan, "Ocaklık", *DİA*, C: 33, İstanbul, ss. 317-318.
- KILIÇ, Orhan, "Yurtluk" *DİA*, C: 43, ss. 614-615
- OKÇU, Hüseyin, "Şeyh Said'in Torunu A. Melik Fırat İle..." *Girişim Dergisi*, İstanbul 1989.
- ÖZMEN, Abidin (Ocak-Şubat 1947). "Genel Müfettişlikler Hakkında Bir Düşünce", *İdare Dergisi* 184: 238-239.
- SARINAY, Yusuf, "Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri", *Atam Dergisi*, Ankara 1996.
- YÜCEL, Yaşar, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Belleten*, XXVIII/152, TTK, Ankara 1974, s. 688.

6. Tezler

- ÇELİK, Nihat, *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sason Ermenileri ve Sason Ermeni İsyanları*, (Batman Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Batman 2016.
- GENCER, Fatih, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, (Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010.
- GÜZEL, Hasan Tevfik, *Irak'ın Kuzeyindeki Bölgesel Kürt Yönetimi (1992-2008)* (Gazi Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara 2009.
- KÖSE, Resul, *CHP ve DP Hükümetleri Dönemlerinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikaları*. (İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul 2019.
- TAŞ, Serap, *Umumi Müfettişlikler*, (Anadolu Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir, 1997.

7. Ansiklopediler ve Sözlükler

- DEVELİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2010.
- DİA.
- Örnekleriyle Türkçe Sözlük* C: 1-2, TTK Basımevi, Ankara 1995.